

Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922

Seyfi YILDIRIM

Hacettepe Üniversitesi

YILDIRIM, Seyfi, *Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin Siyasî Faaliyetleri, 1918-1922*. *CTAD* Yıl 5, Sayı 9 (Bahar 2009), 5-40.

Türkiye Ermenileri Apostolik Patriği Zaven Der Yeghiayan Osmanlı Devleti'nin, II. Meşrutiyet döneminde iki defa; 1913-1916 ve 1918-1922 yılları arasında Patriklik görevine getirilmiş, İttihat ve Terakki iktidarında olayların merkezinde yer alarak, Fırkası'nın Ermeni siyasetine, gel-gitleriyle beraber muhalif bir portre çizerek kendi cemaatini siyaseten yönlendirmiştir. Patrik Zaven Der Yeghiayan, Lozan Andlaşmasıyla "Ermeni Yurdu" meselesinin bertaraf edilmesine koşut bir zamanda, 1922 yılından çok sonra, 1947'deki ölümünden hemen önce Osmanlı Ermenilerinin yakın tarihine de ışık tutan içeriğiyle bir Hatırat kaleme almıştır. Bu Hatıratı'nda Ermeni tehciri milat alınarak, tehcir öncesi, tehcir, tehcir sonrası; Mondros Mütarekesi'nin imzalanması sonrası Ermeni olaylarını kendi tecrübe ve merceğinden yansıtmış ve değerlendirmiştir. Bu makalede söz konusu Hatırat'ın bilgisi, anlatısı tarihî kaynak olarak hatıratların olumlu ve olumsuz yönleri de dikkate alınarak ve Ermeni meselesi üzerine Türk literatüründeki çalışmalarla sorgulanarak değerlendirilmiştir. Ermeni Patriği kendi cemaatinin karşılaştığı, sosyal ve ekonomik sorunları çözmeye çalıştığı kadar bir "tarihî fırsat" olarak gördüğü I. Dünya Savaşı sonrası durumdan faydalanarak "Büyük Ermenistan" kurulması için yurt içi ve yurt dışında yoğun çabalar sarf etmiştir. Ancak bir din adamı olarak yürüttüğü siyasî faaliyetler zaman zaman rahatsızlık doğurmuş ve Millî Mücadele sonrasında Anadolu'yu terk etmek zorunda kalmıştır.

Anahtar Kelimeler: Zaven Der Yeghiayan, Ermeni Meselesi, *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Ermeni Tehciri, Ermeni Patrikhanesi.

YILDIRIM, Seyfi, *Political Activities of Armenian Patriarch Zaven Der Yeghiayan, 1918-1922*. *CTAD* Year 5, Issue 9 (Spring 2009), 5-40.

Zaven Der Yeghiayan was the Apostolic Armenian Patriarch in Ottoman Empire during the Second Constitutional Monarchy between the years 1913-1916 and 1918-1922. He had an important role with an opposing stance on ruling the Armenian people during the rule of the Union and Progress Party government. He has left a memoir behind when he passed away in 1947 which includes many topics related to the events that Armenian people in Ottoman Empire involved in such as Armenian displacement and signing of the Armistice of Moudros and afterwards. He narrates

his struggle to solve the social and economic problems of Armenian people and to secure an Armenian State under the idea of “Great Armenia”. In this study it is aimed to shed light on the memoir of Patriarch Zaven Der Yeghiayan by analysing it with respect to both negative and positive sides of memoirs as a historical source.

Key words: Zaven Der Yeghiayan, Armenian Question, *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Armenian displacement, Armenian Patriarchate.

Giriş

Osmanlı yönetimindeki Ermeni Patrikhanesi'nin hukukî konumunu tarihsel olarak evrelere ayırmak mümkündür. İlk evre 1461 yılında Fatih Sultan Mehmet'in Ermeni Patrikliği'ni kurarak Ermeni toplumunu bir millet olarak tanıması ve Patriği bu milletin temsilcisi hâline getirmesi oluşturur. İkinci evreyi ise Tanzimat'la başlayan Osmanlı gayrimüslimlerinin hukukî düzenlemeleri çerçevesinde 1863 yılında yürürlüğe giren “Ermeni Milleti Nizamnâmesi” ile beraber Anadolu'da yaşayan Ermenilerle ilgili önemli hak ve ayrıcalıklar getiren dönem temsil edebilir. Üçüncü evre ise İttihat ve Terakki iktidarıyla 1908 devrimi sonrası, I. Dünya Savaşı sürerken, 1916 tarihinde 1863 Nizamnâmesinin kaldırılmasının ardından Ermeni Millî Meclisi'nin tasfiyesi ve Patriğin yapısının değiştirilerek Kudüs'e nakledildiği dönemdir. Bu son evrede 1918 Mondros Mütarekesi sonrasında 1863 Nizamnâmesi'nin yeniden yürürlüğe konularak Ermeni Millî Meclisi'nin yeniden kurulduğu, Patriğin İstanbul'a yeniden nakledildiği “yabancı” bir müdahale de olmuştur. Nihayet son evre ise, yalnızca Ermeniler için değil diğer Osmanlı gayrimüslimleri için de Lozan sisteminin getirdiği yeni dönemdir.¹

Bu çalışmada Mondros Mütarekesi'nden Lozan Antlaşması'na kadar geçen beş yıllık süreçte; Ermeni cemaati ilişkilerde Osmanlı evresini temsil eden kişilik olarak son Ermeni Patriği Zaven Efendi'nin, göreve yeniden geldiği 1918 yılından Anadolu'yu terk ettiği 1922 yılına kadar siyasî faaliyetleri ele alınmakta ve esasta Zaven Efendi'nin siyasî faaliyetleri kendi kaleminden *Hatıratı* merkez alınarak irdelenmeye çalışılmaktadır. Hatıratın yanı sıra “Ermeni Meselesi” üzerine kaleme alınan literatüre de başvurulmuştur.² Bu çalışmanın Ermeni

¹ Osmanlı Devleti'nde gayrimüslimlerin statüleri hakkında bkz. Gülnihal Bozkurt, *Gayr-ı Müslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1989.

² Bu konuda bkz. Recep Karacakaya, *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul, 2005; Davut Kılıç, *Tarıhten Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2009. Türkiye'de “Ermeni Meselesi” ile ilgili çalışmalarda Mütareke döneminde Ermeni Patriği'nin faaliyetleri ile ilgili olarak kaleme alınmış çalışma sayısının yeteri kadar olmadığını söylemek gerekir.

Patrikliği'nin faaliyetleri ile ilgili boşluğu kısmen de olsa doldurabileceği düşünülmektedir.

Patrik Zaven Efendi ve Hatıratı

Zaven Efendi aslen Siirtli ve Bağdat Murahhasa kaymakamlığı yapmış olan Der Yağyayan Avadis Efendi'nin oğlu olarak 1867 yılında Bağdat'ta doğmuştur. İlköğrenimini Bağdat'taki Ermeni mektebinde yapmıştır. Erzurum, Van ve Diyarbakır murahhaslığına (Ermeni piskoposluğu) seçilmiştir. 1910 yılında Episkopos ünvanını almıştır.³

Zaven Efendi Osmanlı Ermeniliğinin son patriğidir. Onun 1913-1916 yıllarını içine alan ilk Patriklik döneminde İmparatorluk, gayrimüslim tebaayı için de yeni bir siyasal ve yönetsel, nihayet entellektüel düzleme yerleştirecek olan İttihat ve Terakki yönetimindedir. İkinci Patriklik dönemine işaret eden 1918-1922 yıllarında ise Zaven Efendi başka bir siyasal düzlemin figürüdür: Ermeni toplumunun geleceği üzerine siyasal ve ideolojik hareketin çok boyutlu biçimlendiği, imparatorluğun yıkımını beraberinde getiren I. Dünya Savaşı sonrası *düvel-i muazzamanın* siyasal-militer tertip alışlarıyla beraber işgale uğrayan Anadolu *Türkiye*'sinde Mustafa Kemal önderliğinde örgütlenecek niteliği değişen Türk *Millî Mücadelesi* bağlamı. Bu ruhban ve politik figür, Osmanlı-Türkiye Ermeniliğinin tarihinde, bir “eşik” dönemin merkezî aktörlerinden ve fakat doğrudan bu dönemi, zaman-mekân, taraf-aktörler, Ermeni toplumunun toplumsal katmanlarıyla temsiliyet noktasında tüm siyaset edimlerini “içerden” de kavrayabilme bakımından da ardından *Hatırat*'ını bırakmış bir figür olarak ele alınmalıdır.

Hatırat'ın Ermenice aslı Haziran 1947'de, Kahire'de *My Patriarchal Memoirs – Documents and Testimonies* adıyla yayınlanmıştır. Eser, 2000 yılında Ared Mısırlıyan tarafından *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922* adıyla tercüme edilmiş, bu tercümenin notlu düzenlemesini Vatche Ghazarian yaparak 2002 yılında Mayreni Yayınevi (Barrington) tarafından basılmıştır. Eserin İngilizce tercüme nüshası 320 sayfadır. Eldeki makalede bu tercüme yayın kaynak olarak kullanılmıştır. Hatırat, Zaven Efendi'nin 80 yaşında ölümüne yakın bir tarihte tamamlanabilmiştir. Bunun sebebini söz konusu tercümenin önsözünü kaleme alan yeğeni II. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkardığı zorluklarla açıklamaktadır. Zaven Efendi ısrarlar üzerine hemen savaş öncesinde hatıratını yazmaya başladığını ifade etmektedir. Ancak gerekli belgeleri elde etmenin zor olduğunu ama birçoğunu Kudüs'e taşınan Patrikhane evrakından elde edebildiğini de eklemektedir. Bu belgelerle birlikte Patrik Zaven Efendi, tutmuş olduğu günlükten, hafızası ve

³ Kevork Pamukciyan, *Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV*, Aras Yayıncılık, İstanbul, 2003, s.210.

çeşitli yerlerden kendisine gelmiş olan mektupları hatıratında kullanmıştır. *Hatıra*'nın asıl nüshası Ermenicedir, Ermenice önsözüne 7 Mayıs 1947 tarihini not düşmüştür. Patrik Zaven Efendi, bir ay gibi kısa bir süre sonra 4 Haziran 1947'de vefat etmiştir. *Hatıra*'nın çevirmeni Ared Mısırlıyan İngilizceye çevirirken asıl nüshada bulunan bazı hataların giderildiğini ifade etmektedir. Bazı uzun cümleler kısaltılmış, kişi isimleri standart hâle getirilmiş, yine asıl metindeki açıklamalar tutularak ve bunlara yeni parantez veya dipnotlarla ilâve açıklamalar yapılmıştır. Kapak sayfasının hemen arkasında Zaven Efendi'nin ruhbanlık giysi ve madalyonlu siyah-beyaz fotoğraf resmi bulunmaktadır. Kitabın sonunda isim ve yer adları dizini verilmiştir. *Hatıra*'ta zaman zaman bazı belgelerin tam metin içerikleri de verilmiştir. *Hatıra*'nın söylemine milliyetçi bir ruh hâkimdir, Patrik Zaven Efendi'nin milliyetçi bir ruhban olduğuna sıklıkla tanık olmak, ve fakat Hristiyanlık terminolojisini kullanmadığı dikkati çeken bir husustur.⁴

Hatıra'nın milliyetçi ruhu şaşırtıcı olmasa gerektir. Osmanlı Ermeni milleti de "milliyetçilikler çağı"nın idrak eden toplumlarından olacaktır. Ermeni patriklerinin bu idrakteki yeri ise önemlidir. Ermeni patrikleri Ermeni Millet Nizâmnamesi ile 140 kişiden kurulu Ermeni Millî Meclisi'nce seçilmesi, patriklerin ruhban kimliğinin yanı sıra siyasal bir kimlik hâline gelmesine de yol açmıştır. Böylece Ermeniler arasında yer alan çeşitli politik düşüncelere sahip Meclis üyeleri sadece ruhanî görevleri yerine getiren patrik adaylarını değil aynı zamanda kendi siyasî hedefleri için yapılacak faaliyetleri reddetmeyecek ve uygulayacak adayları tercih etmişlerdir. Bu bir bakıma çağın sair emperyal yapıları için de tehditkâr olacak olan milliyetçilik fikrinin Osmanlı Ermeni unsuru da teğet geçmediği bir seviyede Ermeni patriklerini de, Ermeni milliyetçiliğinin en etkili taraftarı ve uygulayıcıları yapmıştır. İstanbul Ermeni Patriği Malakya Ormanyan Ermeni Kilisesini 'kayıp ülkenin görünen ruhu' olarak nitelerken Ermeni bağımsızlığının odak noktasının Ermeni Patrikhanesi olduğunu da ifade etmekteydi.

Diyarbakır Murahhası Piskopos Zaven Efendi de 85 üyenin katıldığı Ermeni Millî Meclisi'nin yaptığı seçimlerde Taşnak Partisi dışındaki partilerin desteğiyle toplam 64 oy alarak, 46 yaşında İstanbul Ermeni Patrikliği'ne seçilmiştir.⁵ Zaven Efendi'nin bu ilk patriklik dönemi, seçildiği Eylül 1913 tarihinden 10 Ağustos 1916 tarihinde Adliye ve Mezahip Nezâreti'nin bir tezkire ile görevinin bittiğini kendisine tebliğ edilmesine kadar sürmüştür. Patrik Zaven

⁴ Zaven Der Yeghiayan, *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Vatche Ghazarian (Ed.), Tr. Ared Mısırlıyan, Mayreni Publishing, Barrington, 2002.

⁵ Karacakaya, *Türk Kamuyu*, s.164.

Der Yeghiayan⁶ ilk patriklik döneminde de siyasî faaliyetleriyle ön plana çıkmış, hedeflediği Ermeni bağımsızlığında Rus yanlısı bir politika izlemiştir. Diğer yandan özellikle Osmanlı Devleti'nin Almanya yanında yer alması bu durumu daha da güçlendirmiştir. İş başına geldiği ilk dönemde aslında Osmanlılık düşüncesinin artık uygulanamaz olduğu kabulünün yaygınlaştığı bir dönemdir. Özellikle Balkanlar'daki Osmanlı yenilgisi ve toprak kaybı Ermenilerin de kendi bağımsızlıklarını kazanma yolundaki istek ve cesaretlerini arttırmıştır. 1914 seçimlerinde seçilecek Ermeni mebuslarıyla ilgili pazarlık ve görüşmeleri İttihat ve Terakki ile bizzat kendisi yürütmüştür. Ayrıca Patrik Zaven Efendi, bu dönemde Eçmiyazin Katogikosu (Tiflis) Kevork ile birlikte Çarlık Rusya'sının aktif desteğini sağlamak için çaba göstermişlerdir.⁷ Ermenilerle ilgili meselelerin tamamen halledilmesinin Rusya'nın himâyesi altında olabileceği, bağımsızlığın kazanılabileceği, Batı Avrupalı güçlerin Ermenilerle ilgilenmediği ve Ermenilerin yarısının zaten Rus tâbisi olduğu Patriğin Rus taraftarlığı düşüncelerini destekleyen hususlardır. Rus ordusu Türkiye'ye ne kadar erken gelirse o kadar iyi olacaktır. Rusya'nın himâyesi altında "Büyük Ermenistan" hedefini gerçekleştirmek için Ermenilerin de kendi üzerlerine düşeni yapmaları gerekmektedir. Rusya da kendi çıkarları açısından Patrik ve Ermeni Millî Meclisi'nin bu düşüncelerini desteklemekte, Trablusgarp ve Balkan Savaşlarından çıkan Osmanlı'nın zor durumundan yararlanmak istemektedir. Rusya taraftarlığı Osmanlı Ermenileri arasında yalnızca dinî ve sivil temsiliyet, entellektüellik için değil, gittikçe halka da yönlendirilen bir politikaya dönüşmüştür. Savaş öncesinde gerçekleştirilemeyen Ermeni bağımsızlık hareketi ise savaş başladığında gerçekleştirilir ve Osmanlı karşısında Rusya ile birlikte hareket eden bir güç olurlar.⁸ Patrik Zaven Efendi taşra teşkilâtı vasıtasıyla, Ermeni komitacıların yönlendirdiği Osmanlı topraklarında meydana gelen olayları Eçmiyazin Katogikosluğu'na bildirmektedir.⁹ Böylece Rus ordusu ile Ermeni asiler arasında sıkışan Osmanlı yönetimi çareyi Ermenileri Suriye

⁶ Zaven Efendi'nin Hatıratındaki kullanım tasarrufudur. Kılıç'ın eserinde (s. 260) ise Osmanlı vesikalarındaki 'Zaven Der Yeğyayan' biçimi kullanılmıştır. Biz bu makalede 'Zaven Efendi'yi kullanacağız.

⁷ Kılıç, *age.*, s.266-270. Rusya'nın Ermeni siyaseti hakkında bkz. Suat Akgül, *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası*, Ankara, 2001; Yenilerde basılan Osmanlı arşivlerinden bu meseleyi izlemek üzere: *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 78, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2006; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 79, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2006; *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III*, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 80, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 2006.

⁸ Seyit Sertçelik, *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Yayınları, Ankara, 2009, s.285, 286.

⁹ Kılıç, *age.*, s.270.

Eyaleti'ne tehcir etmekte bulmuş¹⁰ ve bir taraftan da Ermeni Millî Meclisi'ni kaldırarak, siyasallaşan Ermeni Patrikliği üzerinde yeni düzenlemelere başvurmuş, Kudüs Patrikhanesi'yle birleştirerek Kudüs'e taşımıştır. Bu düzenlemelerle görevden alınan Zaven Efendi hükûmet tarafından Bağdat'ta mecburî iskâna tâbi tutulmuştur.¹¹ Böylece İttihat ve Terakki hükûmeti Ermeniliğin en büyük ruhanî makamı olan Eçmiyazın Katogikosluğu ile Ermeni Patrikliği arasındaki ilişkiyi keserek Rusya ile Osmanlı Ermenileri arasındaki iletişimi ve etkileşmeyi durdurmak istemiştir.¹²

Patrik Zaven Efendi'nin İkinci Patriklik Dönemi (1918-1922) ve Siyasî Faaliyetleri

Savaş sonrasında yenilen Osmanlı Devleti'nin zayıf durumundan faydalanmak isteyen Ermeni Patrikhanesi, 1916 Temmuz'unda neşrolunan Patrikhane nizamnâmesinin kaldırılması, eski patrik Zaven Efendi'nin vazifesine dönmesi, Patrikhane'nin kaldırılan meclislerinin de ibkası (:yeniden devamlı hâle getirilmesi) ve Patrikhane'nin yeniden İstanbul'a getirilmesi hususlarını içeren bir tavrî Adliye ve Mezahip Nezâreti'ne vermiştir.¹³ Patrik Zaven Efendi'nin İstanbul'a gelişiyle Ermeniler lehine bir takım yeni hukukî düzenlemelerin yapılması da tasarlanıyordu. Bu çerçevede 6 maddelik *Ermeni Patrikhanesi İmtiyazâtının İade-i Mer'iyeti Hakkındaki Nizamnâme* 18 Kasım 1918 tarihinde *Takvim-i Vekayi*'de neşredilerek yürürlüğe girmiştir. Bu nizamnâmeden sonra verilen tavrî Meclis-i Vükelâ'da görüşülmüş ve alınan karar 31 Aralık 1918

¹⁰ Tehcirle ilgili olarak pek çok çalışmadan seçki yapılmıştır; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul, 1996, Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara, 1990; Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987 ve Esat Uras, *Tarihî Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987. Ayrıca *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul, 1994.

¹¹ 1916 yılında yayınlanan "Ermeni Katogikosluğu ve Patrikliği Nizamnamesi" ile, 1863 Nizamnamesiyle kurulan ruhanî katogikoslukla siyasî ve idarî Patriklik makamlarını tek makamda; "Katogikosluk-Patriklik Makamı"nda birleştirmiştir. Nizamnamenin 1. maddesiyle Akdamar (Van) ve Sis (Kozan) Katogikosluğu birleştirilerek Kudüs'e taşınmıştır. Osmanlı topraklarında varlığını sürdüren İstanbul ve Kudüs Ermeni patriklikleri de tek makamda toplanarak kurulan Kudüs Katogikosluk-Patriklik makamı'nda birleştirilmiştir. Bu makamın merkezi de Kudüs olmuştur. Ayrıca Patrikliğin 140 kişilik Millî Meclis-i Umumîsi kaldırılarak yerine 12 kişilik Ruhânî Meclis ve Karma Meclis (*Meclis-i Muhtelî*) kurulmuştur. Osmanlı Devleti kendi topraklarındaki Ermenilerle Eçmiyazın Katogikosluğu arasındaki bağlantıyı kesmiştir. Böylece Rusya'nın Ermeniler üzerindeki koruyuculuğundan kurtarılmaya ve ateş hattındaki asker ve ahâlinin güvenliği sağlanmaya çalışılmıştır. Nizamnâme 28 Temmuz 1332 tarih ve 2611 sayılı *Takvim-i Vekayi*'de padişah iradesiyle birlikte yayınlanmıştır. Bkz. Karacakaya, *Türk Kamuyu*, s.268.

¹² Rusya'nın Eçmiyazın Kilisesi vasıtasıyla Anadolu'da yürüttüğü faaliyetler hakkında bkz. Davut Kılıç, "Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915)", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos), 2001, ss.49-64.

¹³ Recep Karacakaya, *Ermeni Meselesi (Kronoloji ve Kaynakça)*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2005, s.308.

tarihinde yasalaşmıştır. Bu yasaya göre, Zaven Efendi Ermeni Patrikliği makamına yeniden getirilmiş ve tehcir edilen Ermenilerin geri döndürülmesi kararı alınmıştır.¹⁴

Bundan sonra Dâhiliye ve Hariciye Nezâretleri ile *Ermeni Patrikhanesi Meclis-i Muhtelîti*, eski Patrik Zaven Efendi'nin İstanbul'a gelmesi için telgraf çekmişlerdir.¹⁵ Patrik Zaven Efendi 19 Şubat 1919 günü 52 günlük uzun bir gemi ve demiryolu seyahatinin ardından İstanbul'a gelmiş, bu gelişi bir güç gösterisine dönüştürülmüş, Galata'dan Kumkapı'ya kadar süren büyük bir karşılama töreni yapılmıştır.¹⁶ Dönemin şartları gereği İtilâf Devletleri ve Ermeni ileri gelenleri tarafından yeniden Ermeni Patrikliği'ne getirilen Zaven Efendi, bu tarihten itibaren Anadolu'da ve yurt dışında "Büyük Ermenistan"ı kurmayı amaçlayan siyasî faaliyetlerini yürütmüştür. Öyle ki Patrik Zaven Efendi, henüz Musul'dan İstanbul'a dönüş yolunda diplomatik atağa geçmiş, İngiliz ve Fransız yetkilileriyle görüşmüştür. Bu çerçevede yer yer Fransa'yla temas etmekte, geleceğini Fransa'da gören bir Ermeni milletinden söz etmekte ve Fransa'nın koruyuculuğunu temin etmeye çalışmaktadır. Fransa da kendi menfaatleri çerçevesinde bu koruyuculuğu sahiplenmiştir.¹⁷ Zaven Efendi Fransa'yla kurmaya çalıştığı yakınlığa paralel olarak İngiltere'yle de bir yakınlık kurmak için uğraşmıştır. Zaven Efendi'nin İstanbul'a geri dönüşünde İngiliz ve Fransızların rolünü de görmek gerekir. Hatıratında İngiliz hükûmeti Harp Dairesi'nin (War Office) kendisini İstanbul'a götürülmesi için verdiği emirden bahsedilmektedir. Bu emrin de Ermeni ileri gelenlerinin İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği'ne yaptıkları müracaat üzerine verildiği ifade edilmektedir. Nitekim Patriğin İstanbul'a dönüşü Port Said'ten İstanbul'a ücreti İngiltere tarafından ödenen "Acacia" isimli bir gemi ile getirilmesi bunu göstermektedir. Barış Konferansı'nda temaslarda bulunan Bogos Nubar Paşa Zaven Efendi'nin Paris'e gelmesini istemektedir. Bu dönüşün İngiliz kontrolünde olması, Paris'e gitmesinin engellenmesi İngiltere'nin Patriği kendi kontrol ve gözetimi altında bulundurmak istemesi olarak değerlendirilmek mümkündür. Zaven Efendi dönüşünde, Ermeni ileri gelenlerince Batılı ülkelerle yakın temaslarda bulunmak

¹⁴ Kılıç, *age.*, s. 284, 285.

¹⁵ Karacakaya, *age.*, s.316.

¹⁶ Zaven Efendi İstanbul'a, Musul'dan 29 Aralık 1918 günü hareket etmiş ve şu güzergâhı izlemiştir: 1 Ocak 1919'da Bağdat'a gelmiş, 9 Ocak'ta Bağdat'tan Basra'ya yarım saat uzaklıkta Margil'e varmış, 16 Ocak'ta Basra'ya ulaşmıştır. Basra'da 24 Ocak'a kadar kalmış, buradan 2 Şubat'ta ayrılmış, 3 Şubat'ta Maskat'a ulaşmış, buradan 12 günde Süveyş'e varmıştır. 14 Şubat 1919'da Süveyş'e gelen Zaven Efendi, burada ulaşım vasıtasını değiştirmiş demiryoluyla Port Said'e gelmiştir. Port Said'den yine gemiyle 14 Şubat akşamı İstanbul'a hareket etmiştir. Çanakkale boğazına 4 günde ulaşan Zaven Efendi bir gün sonra 19 Şubat 1919'da İstanbul'dadır. Zaven Efendi bu yolculuğu ayrıntılı olarak çizmiştir, bkz. Yeghiayan, *age.*, s.160-175.

¹⁷ Fransa'nın Basra konsolosu H. Roux'nun 24 Ocak 1919 tarihli telgrafına 25 Ocak 1919 tarihli Zaven Efendi'nin cevabî mektubu.Yeghiayan, *age.*, s.166, 168, 169.

amacıyla, Patrikliğin diğer ülkelerle yabancı temsilcilerin ikamet ettiği Beyoğlu'nda bir binaya taşındığını öğrenmiştir.¹⁸

Patrik Zaven Efendi'nin Anadolu'daki Ermeni Cemaatini Örgütleme Faaliyetleri

Ermeni Patrikliğinin Patrik Zaven Efendi önderliğinde Mütareke dönemi İstanbul hükümetleriyle olan ilişkisinin “Ermenilerin geleceği” noktasında hangi zemine yerleştiği aslında belirgindir. Patrik Zaven Efendi'nin faaliyetlerinin temelini gerek Kafkasya Ermenileri gerekse Anadolu Ermenileri arasında bağları kurmak suretiyle şartların olgunlaşmasına koşut olarak “Büyük Ermenistan”ı kurmak vardır. Bu açıktır. Bunun için de ona göre hâldeki şartlar, Anadolu'dan önemli toprak parçalarının elde edilmesi için çok uygundur ve bu “hayali” gerçekleştirmek için büyük bir fırsat yakalanmıştır. Mondros Mütarekesi'nin imzalanması üzerine Ermeniler, I. Dünya Savaşı ve öncesinde destekçileri olan Rusya'da meydana gelen Bolşevik devrimi sonrasında değişen dış siyasetiyle bağımsız Ermenistan'ın kurulması yolunda bu ülkeden ümitlerini kesmişler, siyaseten yönlerini Anadolu'yu işgal eden İngiliz, Fransız ve Yunanlılara çevirmişler, onların yardım ve kışkırtmalarıyla yeniden örgütlenmeye başlamışlardır. Bu zeminde, ikili bir iç politik durum söz konusudur. Bir tarafta işgal altındaki İstanbul'da İtilâf devletlerinin dikte ettiği politikalar dışına çıkamayan ve I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı yenilgisini ve ortaya çıkan bütün olumsuzlukları İttihatçılara yükleyen İstanbul hükümetleri bulunmaktadır. Diğer tarafta Anadolu'da Mütareke'nin hemen ardından başlayan işgaller karşısında, şiddetle tavır alan, direnen, direnişi Mustafa Kemal Paşa etrafında siyasî ve askerî olarak örgütlenen bir millî hareket söz konusudur. Bu millî hareket, Kuva-yı Milliyeciler, Zaven Efendi tarafından da önemsendiği noktada, hareketin aktörleri, İngiliz jargonu izlenerek Hatıratı'nda “Kemalistler” olarak nitelenmektedir. Zaven Efendi, şüphesiz tehciri yöneten İttihatçıları “suçlayacak” olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın yöneticileriyle temasa geçmiştir. Mütareke döneminde, kısa süreli kurulan hükümetlerin arasında özellikle Damat Ferit Paşa hükümetlerinin İttihatçı karşıtlığı ortak paydasında Patrikhane ile uzlaşmaya çalıştığı görülmektedir. Damat Ferit Paşa Osmanlı Mebusan Meclisi'nde mebus olan Mantag Azaryan aracılığıyla Zaven Efendi'ye ilettiği mesajında, Ermenilerle devletin dostane ilişkilerine İttihatçıların zarar verdiğini, şimdi Bâb-ı Âli'nin bu ilişkileri düzeltmek ve Ermeni meselesini çözmek istediğini, bunun için de aralarında Ermeni temsilcilerinin de olduğu bir komisyon kurduğunu ifade etmiştir. Ancak Patrik, hükümetin bu yaptıklarını son derece yetersiz görmüş ve olumlu ilişkiler kurulmasına sıcak bakmamıştır. Bu noktada Zaven Efendi'nin Damat Ferit hükümetinden beklentisi İtilâf

¹⁸ Yeghiayan, s.161-162, 175.

devletlerinin kurulması hedeflenen Ermenistan'a vermeyi taahhüt ettiği topraklar hususunda itiraz etmemesidir.¹⁹

Ermeni Patrikliği yurt içindeki teşkilatlanmayı gerçekleştirirken Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın işbirliğini sağladığı gibi aynı Fırka'nın dolaylı olarak bağlantılı olduğu İngiliz Muhipleri Cemiyeti'yle de temasta olduğu bilinmektedir. Hürriyet ve İtilâf Fırkası ve Ermeni Patrikliğinin Kuva-yı Milliye düşmanlığında bir ortak hareket noktası oluşturdukları anlaşılmaktadır. Patrikliğin eşgüdümünde oluşturulan Ermeni çeteleri Kuva-yı Milliye'ye karşı çıkarılan isyanlarda kullanılmış ve bu isyanlarda Fırka da rol oynamıştır.²⁰ Ermenilerin siyasî ve ruhanî örgütlerini yeniden kurmalarına paralel olarak askerî ve siyasî faaliyetlerine ve terör hareketlerine kaldıkları yerden başladıkları görülmektedir. Tehcir edilen Ermenilerin İtilâf devletleri, Osmanlı hükûmeti ve Ermeni Patrikhanesi'nin gayretleriyle geri dönmeleri yeniden sıkıntılı bir sürecin oluşmasına katkı sağlamıştır. Özellikle İngiliz ve Fransız ordusunun işgal ettiği yerlerde Ermeni nüfus içerisinde oluşturulan çetelerin faaliyetleri ile Müslüman nüfus üzerindeki katliamlar yeniden başlatılmıştır. İtilâf güçlerinin ve Yunan ordusunun Anadolu'nun çeşitli yerlerini işgale başlamaları ve Osmanlı ordusunun terhis edilmesiyle Ermeniler için bir zafer beklentisi olayları yeniden başlatmış ve asayişsizlikler ortaya çıkmıştır.²¹ 1918'de Kafkasya'daki Türk ordusunun geri çekilmesiyle Doğu Anadolu'da yeni bir Ermeni saldırısı başlamış, daha sonra Anadolu'nun çeşitli bölgelerini işgal eden İngiliz ve Fransız işgal güçleriyle birlikte bu ülkelerin asker üniformaları giydirilmiş çok sayıda Ermeni militanı Güneydoğu ve Akdeniz bölgelerine getirilmiştir.²²

Yetim Çocuklar, Ermeni Mallarının İadesi ve Tazminat Meselesi

Zaven Efendi'nin ikinci Patriklik döneminde hassasiyet gösterdiği ve sorun olarak gördüğü önemli konulardan birisi hiç şüphesiz 1915 tehciriyle göç ettirilen Ermenilerin 1918 yılı sonlarından itibaren Anadolu'ya yeniden dönmeleridir. 21 Ekim 1918 tarihinde Dâhiliye Nezâreti taşra teşkilâtına bir telgraf çekerek geri dönmek isteyen Ermenilere izin verildiği ve geri dönüşle ilgili olarak gerekli tedbirlerin alınarak bunların iâşe ve ibatesinin sağlanmasını istemektedir. Ayrıca Ermeni, Rum ve Ermeni Katolik patrikhanelerinden birer üye ile Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi muavini Sabri Bey

¹⁹ Yeghiayan, s.192.

²⁰ Bu konuda bkz. Hacer Göl, "Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Program ve Politikasında Ermeniler", *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, İbrahim Erdal, Ahmet Karacavuş (Ed.), IQ Yayınları, Ankara, 2009, ss.159-184.

²¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara, 1998, s. 32, 33.

²² Fransız-Ermeni işbirliği hakkında bkz. Yusuf Ziya Bildirici, *Adana Ermenilerinin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, KÖKSAV Yayınları, Ankara, 1999.

başkanlığında bir komisyon oluşturulmuş ve bu komisyon marifetiyle Ermenilerin döndükleri yerlerde ihtiyaçları karşılanmaya çalışılmaktadır.²³ Ermeni Patrikhanesi'nde Patrik Vekili Cevahirciyan başkanlığında Ermeni ileri gelenlerinin katıldığı bir toplantı yapılmış ve bu toplantıda Beyoğlu, Samatya, Kumkapı ve Galata'da İstanbul'a dönen göçmenler için Patrikhane idaresinde komisyonlar kurulmuş ve Osmanlı hükûmetine müracaat edilerek geri dönüşle ilgili olarak gerekli tedbirlerin alınması istenilmiştir. 8 Mart 1920'de kurulan Salih Paşa hükûmeti zamanında 335.000 Ermeni'nin memleketlerine geri döndürüldüğü açıklanmıştır.²⁴ Osmanlı hükûmetinin sağladığı katkılar haricinde Patrikhane bu göçmenler için İstanbul, Bulgaristan ve İngiltere Ermenilerinden paralar toplanmıştır. Ayrıca hükûmetin izniyle 100.000 liralık bir piyango organize edilmiştir.²⁵ Bu durum hem tehcirden dolayı büyük sıkıntı ve acı çekmiş Ermeni toplumunun yaralarının sarılması olacak hem de Büyük Ermenistan'ın gerçekleşmesi için gereken belirli bir nüfus yoğunluğunu sağlayacaktır. Ayrıca Anadolu'ya dönüşü sağlanan Ermeni ahali içinden bir kısmı Ermeni komitacıları tarafından kullanılacağı gibi Ermeni toprağı olarak talep edilecek yerlerde belirli yoğunlukta bir Ermeni nüfus temin edilmiş olacaktır. Patrik Zaven Efendi bazı Ermenileri komitacıların yönetimine sokabilmek amacıyla emri altındaki ruhanileri kullanmıştır. Bu ruhaniler vasıtasıyla Ermeni toplumu isyan ve direnişe sevk edilmekteydi.²⁶ Zaven Efendi, Hatıratı'nda geri dönen Ermenilerin uluslar arası yönetime emanet edildiğini, bunlara sağlanan yardımların Gregoryen Ermeni Kilise üyelerinin vergilerinden sağlandığını, Katolik ve Protestan Ermenilerinden çok az sayıda katılım olduğunu belirtmektedir. Bunları belirtirken Osmanlı hükûmetinin geri dönen Ermeniler ve yetim çocuklarla ilgili olarak yaptığı faaliyetleri nerdeyse yok saymış ve zikretmemiştir. Türklere binlerce Ermeni çocuğunun hizmetçi, evlatlık ve genç kızların metres olarak dağıtıldığını, dönüşte bunları yeniden Türklerin elinden almak için harekete geçtiğini bunun için *Yetim Bakım Acentesi* adı altında bir teşkilâtlanmaya gidildiğini ifade etmektedir. Türklere bazıları İtilâf devletleri tarafından cezalandırılacaklarını düşündüklerinden çocukları Ermeni kiliselerine veya Ermeni komşularına teslim etmişlerdir.²⁷

²³ Karacakaya, *Türk Kamuoyu*, s.284.

²⁴ Geri dönenlerle ilgili Ermeni ve Türk kaynaklarında birbirine yakın olmayan rakamlar verilmektedir. Bu konuda son yapılan bir çalışmada bu sayının 400.000 civarında olduğu ifade edilmektedir. Adem Günaydın, *The Return and Resettlement of the Relocated Armenians (1918-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara, 2007, s.42. Bayram Akça, "1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi'nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetleri'nin Olaya Bakışı", *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, İdris Bal, Mustafa Çufalı (Ed.), Lalezar Kitabevi, Ankara, 2006, ss.441-450, 446.

²⁵ Patrikhane'nin bu konudaki faaliyetleri için bkz.Günaydın, s.91-97.

²⁶ Kılıç, *age.*, s.288.

²⁷ Yeghiayan, *age.*, s.181.

Patrik Zaven Efendi'nin, Ermeni tehcirinin geride bıraktığı birçok sorunla da uğraştığı yine Hatırat'ından anlaşılmaktadır. Bu faaliyetlerinde Ermeni ileri gelenlerinden bazı isimleri görevlendirdiği görülmektedir. Zaven Efendi Paris'ten gelerek İstanbul Üniversitesi'nde görevlendirilen Prof. Arakel Çakıryan (Hatırat'ta 'Chakërian' olarak geçmektedir.) Ermeni yetimlerinin toplanması, hapisteki Ermenilerin serbest bırakılması, kilisenin mallarının geri alınması, suçlu gördükleri Türklerin tutuklanmasını sağlama, Patrikhane ve İngiliz temsilciliği ile ilişkileri takip etmek, bunlarla ilgili raporlar yazmak ve bu raporlardaki taleplerin gerçekleşip gerçekleşmediğini kontrol etmek için görevlendirmiştir. Çakıryan, Zaven Efendi'ye 4 Nisan 1919 tarihli bir rapor takdim etmiştir. Raporda Ermeni Patrikhanesi adına yaptığı çalışmalarda, 750 Ermeni'nin Türk evlerinden kurtarıldığını, 35 Ermeni hükümlüden 18'inin hapisten çıkarıldığını, Ermeni kiliselerine ait çeşitli eşyaların geri alındığını ve Müslüman yapıldığını iddia ettiği Ermeni çocuklarının kayıtlı olduğu *Kadınlar İslâm Cemiyeti*'ne²⁸ ait 4 kayıt defterinin ele geçirildiğini bildirmektedir. Arakel İngiliz Siyasî Temsilciliği'ne suçlu gördüğü kişilerin cezalandırılmasıyla ilgili dilekçeler vermiş ve bu kişilerin Dâhiliye Nezâreti vasıtasıyla Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanmasına çalışmıştır. Bu dilekçelerde başka Ermenilerin şikâyetlerini dillendirmekte zaman zaman da olayların içinde bulunmamış kişileri dahi zarar görmüş kişiler olarak takdim etmektedir.²⁹ Hem yetimlerin toplanması, hem de kendilerine ait olduğunu iddia ettikleri malların geri alınmasında keyfî davranışlar sergilenmekte olup bu konularda Patrik Zaven Efendi'nin İngiliz otoritesine dayandığı görülmektedir. İngiliz Yüksek Komiserliği'nde kurulmuş olan Ermeni-Rum Şubesi bir taraftan suçlu gördükleri kişilerin listesini, diğer taraftan da iade edilecek mallarla ilgili bilgiler toplayıp bunların listelerini hazırlamışlardır.³⁰

Zaven Efendi yaklaşık 4000 Ermeni yetim çocuğun İstanbul'da Türk evlerinde saklandığını ortaya çıkardığını ancak "Kemalistlerin" kontrolünde olan bölgedeki Ermeni çocukları için bunların yapılamadığını iddia etmektedir. Adana'da kontrolün TBMM'ye geçmesinin hemen öncesinde ise oradaki yetimlerin Halep'e götürüldüğü, Batılı ve Ermeni hayırsever kişi ve kurumlar vasıtasıyla çok sayıda Ermeni çocuğun Anadolu'dan toplanarak Lübnan ve Suriye'deki mevcut yetimhanelere yerleştirildiklerini ifade etmektedir. Kendisi ve diğer Batılıların yetimlerle ilgili faaliyetleri Hatıratı'nda abartılı bir şekilde ele

²⁸ Cemiyet'in İngilizce karşılığına da bağlı olarak 'Kadınlar' ile karşıladığımız kelime 'Kadënlar' olarak yazılmıştır: 'Women's Islamic Association' bkz. Yeghiayan, s.284, dipnot 259. 'Osmanlı Kadınları Çalıştırma Cemiyet-i Hayriyesi' kastedilmektedir. (Yazarın Notu)

²⁹ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tebcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s.122. Bu eserde bu işle görevli şahsın ismi Çakıryan olarak verilmektedir. Bu da muhtemelen Hatırat'ta verilen kişi ile aynı şahıstır.

³⁰ İade edilen mallarla ilgili olarak bkz. Bülent Bakar "Malların İadesi", *Türk-Ermeni İhtilafı Makaleler*, Hikmet Özdemir (Ed.), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara, 2007.

alınırken Osmanlı hükûmetinin bu konuda yaptığı çabalar göz ardı edilerek hükûmetin Anadolu'dan toplayıp İstanbul'a getirdiği yetim kafilesine eşlik eden İngilizlerden övgüyle söz etmektedir. İstanbul hükûmeti tarafından getirtilen çocukların tamamı Ermeni olmayıp neredeyse yarısına yakınının Türk olduğu da anlaşılmaktadır.³¹ Hatıratların bir tarihî kaynak olarak özelliklerinden birisi de yazar-kahramanın olumsuz hareketlerini yansıtmaktan imtina etmesi ve yapılan işlerin neredeyse tümünün kendi marifeti gibi aktarma tasarrufudur. Nitekim İngiliz kuvvetlerine dayanan Ermeni Patrikhanesi sahihsiz kalmış Türk çocuklarını çeşitli yöntemlerle kaçırmak ve Hristiyan yapmak için gayret sarf ettiği görülmektedir. Çocuklardan bir kısmı İstanbul'a getirilmiş, Ermeni Patrikhanesi binasına ve genellikle İstanbul'daki Ermeni yetimhanelerine yerleştirilmişlerdir. İstanbul hükûmeti çocukların milliyetini belirlemek üzere Amerikalı, Türk ve Ermenilerden seçilmiş birer kadın temsilciden oluşan bir heyet oluşturmuştur. Ancak bu heyetteki Türk kadın üye dışlanarak, İtilâf Devletleri zabıtalılarının da yardımıyla içerisinde bazı evlerden zor kullanılarak içlerinde Müslüman çocuklarının da olduğu yetimler toplanmış, bu çocuklar Ermeni Patrikhanesi tarafından Polis Müdüriyeti'nin bile bilmediği bir yere yerleştirilmişlerdir. Ayrıca İstanbul Polis Müdüriyeti'ne Patrikhane tarafından milliyeti şüpheli çocukları tespit etmek üzere Çakıryan yetkili memur olarak görevlendirilmiştir. Patrikhane'ye yetim toplama konusunda Osmanlı hükûmeti tarafından herhangi bir yetki verilmediğini de burada zikretmek gerekir. Ermeni Patrikhanesi ve İtilâf güçleri tarafından destek gören Ermeni gençleri Türklerin evlerine zorla girerek çocukları ve genç kızları kaçırmışlardır. Çakıryan da yetkilerini aşmış tehcirdeki Ermeni zayıatını karşılamak üzere Müslüman çocuklarının zorla ailelerinden alınarak Hristiyanlaştırılmasına çalışmıştır. Müslüman olduğu tespit edilen genç kız ve çocuklar ise ailelerine teslim edilmemişlerdir. Zaven Efendi bu olayları daha aktif olarak takip ve tespit eden Polis Müdüriyeti'nin yetim meselesinden uzak tutulmasını Osmanlı hükûmetinden talep etmiş, böylece daha rahat hareket etmeyi amaçlamıştır. Özellikle Müslüman genç kız ve çocukların bu şekilde Patrikhane ile Rum ve Ermeni yetimhanelerine götürülmesi 1922 yılının başlarına kadar sürmüştür.³² Yetimler meselesi Ermeni temsilciler tarafından San Remo görüşmelerine de yansıtılarak İtilâf devletleri tahrik edilmiş ve bu konuda yapılacak nihaî barış

³¹ Yeghiayan, *age.*, s.186'da bu konuda geniş bilgi verilmektedir.

³² Zekeriya Türkmen, "İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hristiyanlaştırılması" *KÖK Araştırmalar*, Cilt II, Sayı 2, Güz 2000, s.271-274. Türkmen, bu önemli makalesinde Osmanlı arşivlerini kullanmıştır ve değerlendirmiştir. Değerlendirmesinde Osmanlı Dâhiliye Nezâreti'nin konuya dair ayrıntılı raporunda, kaçırılan çocuklar arasında Türk çocuklarının da olduğuna dair bilgiler bulunmaktadır. Tehcirin, özellikle "soykırım" tezini savunan Ermeni araştırmacılarca yürütülen tek taraflı edebiyatında yetim çocuklar meselesi de tek yönlü ele alınmaktadır. Fakat Osmanlı arşiv belgeleri bu meselenin bir de Türk-Müslüman çocukları boyutu olduğunu açıkça göstermektedir.

anlaşmasına Osmanlı hükûmetine yaptırım getiren bir madde eklenmesine çalışılmıştır.³³

Zaven Efendi'nin göç ettirilen Ermenilerin mal ve eşyalarıyla da yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. Tehcir edilen Ermenilerden bazıları eşyalarını kiliselere bırakmış bazıları da altın ve gümüş gibi değerli eşyalarını Osmanlı Bankası'na yatırmışlardır. Ermenilerin 1918 yılının sonlarından itibaren geri dönmelerinin ardından Osmanlı hükûmeti bu eşyaları sahiplerine tekrar teslim etmiştir. Ayrıca Ermeniler tarafından yaptırılan sigorta poliçeleri de (Union, Rossia ve New York şirketleri) hak sahiplerinin elinde bulunmaktaydı. Patriklik bu poliçeleri miras sahiplerine ölüm ve miras sertifikalarını vererek sigorta poliçelerinden doğan hakların hak sahiplerine ulaşmasını sağlamaya çalışmıştır. Ancak sigorta şirketleri tazminatları ödemekten imtina etmişler ve Patrikliğin verdiği ölüm ve miras sertifikalarını kabul etmemişlerdir. I. Damat Ferit Paşa hükûmeti döneminde (4 Mart-16 Mayıs 1919) Ermeni mallarının iadesi için bir komisyon kurulmuştur.³⁴

Zaven Efendi 1919 yılının Temmuz ayında oluşturduğu politik bir komisyon vasıtasıyla İstanbul hükûmetinden muhacirlerin ve yetim-öksüzlerin ihtiyaçlarının karşılanması için para yardımı talep etmiştir. Hükûmet 2000 poundluk bir para vermeyi taahhüt etmiş ancak bu para Patrikhane tarafından az bulunmuş ve bu sefer Ermenilerin yerleştirildiği şehir ve kasabalarda yer alan kilise ve manastırların gelirlerini talep etmiştir. Osmanlı Devleti'nin Patrikhanenin talep ettiği yüksek ve abartılı miktardaki parayı verememesi üzerine konu Patrikhane tarafından İtilâf devletlerine aksettirilmiş, İstanbul'daki Ermeni Patrikhanesi, Ortodoks, Katolik ve Protestan mezheplerine mensup Ermeni cemaati temsilcilerinin imzaladığı bir muhtırayı İtilâf devletlerine verilmiştir. Bu muhtırada: Ermeniler, Osmanlı hükûmetinden muhtelif hesaplar dolayısıyla talepleri olan meblağlardan bir avans olmak üzere şimdilik 2.000.000 İngiliz lirasının kendileri adına alınması, ayrıca Türkler tarafından 'yağma edilmiş' olan 309 manastır ile 2.000 kadar Ermeni kilisesi ve bunların ihtiva etmekte oldukları kıymetli eşyaya karşılık gelen tazminat talep edilmektedir. Paris Barış Konferansı Ermeni Murahhas Heyeti Reisi Bogos Nubar Paşa, İtilâf devletleri yüksek komiserlerinin Ermenilerin bu taleplerini desteklemekte olduklarını ve hatta İngiliz yüksek komiserinin bu yolda yardımını ispat etmek

³³ Bkz. San Remo Konferansı'na (18-26 Nisan 1920) Ermeni Temsilciler Tarafından Sunulan 25 Mart 1920 tarihli Mektup; Osman Olcay, *Sevr Andlaşması'na Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara Ait Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1981, s. 426.

³⁴ Akça, agm., s.443.

üzere Bab-ı Ali'ye bir nota verdiğini hususî bir mektup ile Meclis-i Ali'ye arz etmiştir.³⁵

Ayrıca Patriklik 3 Ocak 1336/1920'de Ermenilerin "sürgünden gördüğü hasarları" anlatan bir tavriri Osmanlı hükûmetine vererek 200 manastır ve 2000'e yakın kiliseye ait malların iadesini talep etmiştir. Salih Paşa hükûmeti (8 Mart-2 Nisan 1920) bu talebe olumsuz bakmış ancak bu dönemde Ermeni Patrikhanesi'nin tehcir döneminde kaybolan eşyası için 500.000 lira tazminat ödenmesi için bir Kanun tasarısı hazırlanmıştır.³⁶

İttihatçıların Yargılanması Meselesi

Patrik Zaven Efendi'nin bu dönemde faaliyet gösterdiği diğer bir konu ise tehcirle ilgili suçlu saydıkları İttihatçıların cezalandırılmasının sağlanmasıdır. Patrik İstanbul'a henüz gelmeden İttihatçıların cezalandırılması hususu Mebusan Meclisi'nde Ermeni mebusları tarafından bir tavriri getirilmiş, yine verilen bir diğer tavriri Sait Halim Paşa ve Talat Paşa hükûmetlerinin tehciri de içine alan suçlardan yargılanmaları talep edilmiştir.³⁷ Talat Paşa kabinesinden sonra hükûmet eden Ahmet İzzet Paşa kabinesinin Dâhiliye Nazırı Fethi Bey mezalimi yapanların tedricen cezalandırılacaklarını ve mazlumlara da hükûmetin elinden gelen yardımı yapacağını beyan etmiştir.³⁸ 11 Kasım 1918'de kurulan Tefvik Paşa hükûmeti aralarında Rum ve Ermeni mebuslarının da bulunduğu *Tabkik-i Fecayi Komisyonu*'nu kurmuş ve bu komisyonun Anadolu'da on bölgede araştırma yapması kararlaştırılmıştır. Yine bu sürecin bir sonucu olarak 16 Aralık

³⁵ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.360; ayrıca bkz. Ömer E. Lütem, "1919 Paris Barış Konferansında Ermeni Talepleri", *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz 2006.

³⁶ Akça, agm., s.446.

³⁷ Akça, s.441.

³⁸ Karacakaya, *age.*, s.309; 2 Kasım 1918'de, Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Maraş Mebusu Agop, İzmir Mebusu Onnik İhsan, Halep Mebusu Artin Boşgezenyan, Erzurum Mebusu Medetyan ve Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendiler, hükûmete bir soru önergesi vererek; "vakt-i seferde icraat-ı hükûmete karşı gelenler için cihet-i askeriyyece ittihaz olunacak tedâbir hakkındaki kararnâme ile işbu kararnâme mucibince aher mahallere nakledilen eşhâsın emvâl ve emlâk ve matlubât-ı metrukeleri hakkındaki kararnâmeye tevfikân yapılan mezalimin mürettip ve failleri ile düçâr-ı gadr olanlar hakkında" hükûmetçe ne düşünüldüğünü öğrenmek istemişlerdi. Bu tavriri cevap veren Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, "her hangi bir adam, her hangi bir memur, bir kimsese zulüm ve gadr yapmışsa bunun hakkında bizim yeddimizde tahkikat evrakı var ise, sizi temin ederim ki bunları muhakemeye bila tehir sevk edeceğiz ve sevk etmekteyiz. Fakat hükûmetin nazar-ı ıttılardan hariç kalmış vukuat var ise evvelce de söylediğim gibi herkes için bâb-ı şikâyet açıktır; hakkını müdafaa etsin ve bu lazımdır, bunlar müracaat etsin, biz de tahkik ederiz. Mesuliyetleri tahakkuk ederse bu gibilerini bila tereddüt mahkemeye sevk ederiz. Zulm ve gadr yapmış olan, haksızlık etmiş olan memurların hiç bir suretle kanunun pençesinden kurtulmasını arzu etmiyoruz" demiştir. *Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi*, Cilt 1, Devre: 3, İçtima Senesi: 5, s. 103.

1919'da üyeleri arasında Rum ve Ermenilerin bulunduğu İstanbul ve İstanbul dışındaki bazı merkezlerde divân-ı harp mahkemeleri kurulmuştur.³⁹

Ermeni Patrikhanesi, Ermeni Millî Meclisi ile diğer ileri gelen bazı Ermeniler özellikle *Tabkik Heyetleri* ve *Divân-ı Harb-i Örfîlerin* kurulmasından sonra zanlı gösterilen kişileri ihbar ve şikâyet etmek üzere harekete geçmişlerdir. İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiserliği ise bünyesinde 'Ermeni-Rum Şubesi' adında bir teşkilât kurmuş ve böylece Ermeni ve Rum Patriklikleri ile onların Anadolu'daki uzantıları da İttihatçı ihbarı ve avı üzerine çalışmışlardır. Kişilerin fişlendiği bu Şube'ye bilgiler İstanbul'daki Ermeni Haberleri Bürosu'ndan ya da İstanbul dışındaki Ermenilerden toplanmaktaydı. Özellikle taşradaki Ermeni kilise cemaat reisleri konuyla ilgili olarak ihbarlarda bulunmuşlar ve bu ihbarlar mahkemelerde değerlendirilmiştir.⁴⁰ Yargılamaların İttihatçı düşmanı olan Hürriyet ve İtilâf Fırkası desteğinde 4 Mart 1919 tarihinde kurulan Damat Ferit Paşa hükûmetinin iktidara gelmesiyle kovuşturma ve cezalandırmaların çapı genişletilmiştir. Bu dönemde İstanbul'a dönmüş olan Zaven Efendi Ermenilere yapılan katliamın suçluların cezalandırılmasıyla ilgili olarak Damat Ferit Paşa hükûmetine baskı yapmaya başlamıştır. Nitekim İttihatçı düşmanlığı yapan hükûmet, Patriğin bu taleplerini de dikkate alarak, tehcir suçlularının cezalandırılması için divân-ı harpleri ve nizamiye mahkemelerinde yargılamak üzere zaman zaman Zaven Efendi'nin hazırlamış olduğu zanlı listeleriyle tutuklamalar yapmış ve bunları mahkemeye sevk etmiştir. İttihatçıların bazı ileri gelenleri yine Patriğin tazyikleriyle tutuklanıp Malta'ya sürülmüştür. Malta'ya sürülenlerin yargılanması ve cezalandırılabilmesi için yapılan çabalar ise boşa gitmiş, Ermeni patrikhanesinin verdiği raporlardan başka bir delil bulamayan İngiltere, bu sürgünleri serbest bırakmak zorunda kalmıştır.⁴¹ Ancak özellikle 5 Nisan 1920 tarihinde kurulan IV. Damat Ferit hükûmeti döneminde divan-ı harplerin yetkileri artırılarak, zanlıların savunmaları ellerinden alınmış ve idam dâhil çok sayıda mahkûmiyet kararı verilmiştir.⁴²

Anadolu'daki Ermenileri Örgütleme

Ermeni Patriği, Osmanlı başkentinin Ermenilerin savaş sonrası çok güvendikleri İtilâf devletlerinin eline geçmesi, Osmanlı ordusunun dağıtılması ve Anadolu'yu işgale başlayan Yunanlılar ve Rumlarla işbirliği yapılabileceğinin ortaya çıkmasıyla, I. Dünya Savaşı'ndaki gerçekleştiremedikleri siyasî hedeflerine çok yakın olduklarını düşünmektedir. Anadolu'da yeni oluşan *Kemalist hareketi*

³⁹ Akça, s.443.

⁴⁰ Ata, *age.*, s.121.

⁴¹ Kılıç, *age.*, s.287. Ayrıca yargılamalarla ilgili olarak bkz. Ata, *age.*, Malta sürgünleriyle ilgili olarak bkz. Bilal Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1985.

⁴² Akça, s.448.

hedefleri açısından son derece tehlikeli bulan Ermeni Patriği çeşitli vasıtalarla bu hareketi engellemeye çalışmıştır. Bu yeni oluşum Zaven Efendi'nin kendi ifadesiyle Kemalistlerdir.

Amasya Genelgesi ile Erzurum ve Sivas Kongresi kararlarında ise Ermenilerin isteklerinin kabul edilemeyeceği ve bunun için Türk milletinin direneceği kararı Ermeni Patriği'nin Millî Mücadele'ye karşı olan fikirlerini daha da belirginleştirmiştir. Erzurum Kongresi sonrasında 7 Ağustos 1919 tarihinde Mustafa Kemal Paşa'nın açıkladığı 10 maddelik beyannâmenin 3. maddesinde “Her türlü işgal ve müdahale Rum ve Ermenilik teşkili gayesine ma'tuf telakki edileceğinden müttelihden savunma ve direnme esası kabul edilmiştir. Hristiyan halka siyasi ve sosyal dengeyi bozacak surette yeni imtiyazlar verilmeyecektir” denilerek Ermeni Patrikhanesi'nin ulaşmak istediği Ermenistan fikriyatı önüne bir set çekilmekteydi.⁴³ Mustafa Kemal Paşa, Erzurum'da 22 Ağustos 1919'da Mavri Mira adındaki örgüt bünyesinde çeteler oluşturulduğunu, miting ve propagandalar tertip edildiğini ve Ermeni Patriği'nin de bunlarla işbirliğine girdiğini ifade etmiştir.⁴⁴ Sivas Kongresi kararlarında Ermenilik ve Rumluk meselesi, madde biraz daha kuvvetli bir vurgu ile ifade edilmiştir.⁴⁵

Hürriyet ve İtilâf Fırkası, Askerî Nigehban Cemiyeti ve İngiliz Muhipleri Cemiyetleri'nin katılımıyla bir blok oluşturulmuş ve bu blok azınlıkları Kuvay-ı Milliye aleyhine kışkırtmaya çalışmıştır.⁴⁶ Patrik bir taraftan da Millî Mücadele'nin İttihatçı bir hareket olduğu ve kurulacak ‘Ermeni Devleti’ne engel olacağı gibi yorumlarla “Kemalistleri” İtilâf devletleri ve onların kamuoyu nezdinde baştan suçlu konumuna düşürmek istemiştir. Ermeniler tarafından yapılan suçlamaların başında Millî Mücadele ile I. Dünya Savaşı'nda başlatılan “soykırım” tamamlandığı iddiaları yer almaktadır. Özellikle bu dönemde İstanbul Ermeni Patrikhanesi'nin yayınladığı *Kemalist Mezâlim* adlı kitapta, daha önce “soykırım” suçu işleyen İttihatçıların Ankara hükûmetinde önemli yerlere geldikleri, Anadolu'da birçok yerin Ankara hükûmetinin eline geçtiği, ‘Kemalist Türkiye’de Hristiyanların öldürülmesine devam edildiği, bunun sebebinin Türkleştirme siyaseti olduğu, bunun bütün Hristiyanların öldürülerek gerçekleştirileceği’ ifade edilmektedir.⁴⁷ Patrik Zaven Efendi 3 Temmuz 1919 tarihinde İstanbul'da İngiliz Yüksek Komiserliği'ne verdiği dilekçeyle Ankara hükûmetinin Hristiyanlara saldırmak için çete ve milislerin teşkilâtlandığını ifade etmiştir. Ayrıca ortaya çıkan asayişsizlikten Türk hükûmetinin sorumlu

⁴³ Selahattin Tansel, *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul 1991, s.55.

⁴⁴ Kılıç, *age.*, s.287.

⁴⁵ Tansel, *age.*, s.104.

⁴⁶ Akça, s.434.

⁴⁷ Ali Güler, Suat Akgül, *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayınları, Ankara, 1993, s.292. Bu sayfada kitabın adı, *Les Atrocités Kemalistes, Patriarcat Oecuménique* (Constantinople, 1922), s.117'ye atfen verilmektedir.

olduğu ama Doğu Hristiyanlarının koruyucusu ve mazlum milletlerin kurtarıcısı olan Müttefiklerin uygun görecekları tedbirleri almaları için istekte bulunmuştur.⁴⁸ Böylece işgal devletlerinin eline işgal için önemli bir bahane de verilmiş olacaktı. 22 Ekim 1919'da Mustafa Kemal Paşa Zaven Efendi'nin yukarıdaki iddialarına verdiği cevapta; "Patrik Zaven Efendi, milletin sırf millî hukukunu müdafaa emeliyle vücuda getirdiği vahdeti bir Ermeni veya anasır-ı gayr-ı Müslime aleyhtarlığı ile şâibedâr etmek istiyor. Bunun için hakikati bu kere de ayrıca açıklamaya mecburiyet görmüştür.⁴⁹ İtilâf devletlerinin Osmanlı üzerindeki çıkarlarını Ermeni çıkarlarının bir vasıtası olarak yönlendirmeye çalışan Ermeni Patriği, en başta basını kullanmış ve Batı kamuoyunda yaygın bir Türk düşmanlığı ile Ermeni mazlumiyeti tezini işlemeye çalışmıştır. Zaven Efendi'nin basın üzerinden yaptığı olumsuz propagandalar yine basın yoluyla engellenmeye çalışılmıştır.⁵⁰ Ermeni Patriği Zaven Efendi *Neologos* gazetesinde yayınladığı bir mektubunda, son Millî Mücadele hareketinden dolayı Ermenilerin göç etmeye başladıklarını iddia etmiştir. Bu iddiaya karşı Mustafa Kemal Paşa da harekete geçmiş ve bu iddianın doğru olmadığını ortaya koyarak Ermeni Patrikhanesi'nin Millî Mücadele aleyhindeki olumsuz propagandalarını engellemeye çalışmıştır.

Ankara hükûmetinin İstanbul'daki yargılamalara ve Ermeni Patrikhanesi'ne verdiği bir karşı mesaj da, Divân-ı Harb-i Örfî'de yargılanıp idam edilen Urfa Mutasarrıfı Nusret Bey ve Boğazlıyan Kaymakamı Mehmet Kemal Beyin ailelerine maaş bağlanmasıdır.⁵¹

Zaven Efendi, daha sonra Lozan görüşmelerinde Ermeni Delegasyonu başkanı (Bâb-ı Âli baskını öncesinde Hariciye Nazırı da) olan Gabriel Noradungian'ın, eğer İttihatçılar güçlü kalmış olsalardı Ermeni coğrafyası için uygulanacak olan hakem usulüne razı olacaklarını ikna edildiğini aktarmaktadır. *Hatıralar*'ta verilen bilgiye göre, İttihatçılar Lozan'da Talat Paşa'nın Berlin'den gelerek katıldığı bir toplantı yapmış, bu toplantıdan sonra Noradungian, Cavit Bey, Necmeddin Molla ve diğer birkaç İttihatçı ile görüşmüş, bu görüşmede, hem Bâb-ı Âli hem de İttihatçı liderler İttihatçıların Ermenileri memnun etmek istemişler ve birkaç doğu memleketini Ermenilere vermeye razı olmuşlardır.⁵²

⁴⁸ Erdal İter, *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 1996, s.68.

⁴⁹ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.340.

⁵⁰ Karacakaya, *Türk Kamuoyu*, s.355-357.

⁵¹ Akça, a.g.m., s.436.

⁵² Yeghiayan, *age.*, s.217.

Ermeni- Rum İşbirliği

Patriğin İstanbul'a geri dönüşü ile birlikte siyasî görüşlerinin keskinleştiği görülmektedir. 21 Ekim 1919 tarihinde *Pontus* gazetesine verdiği demeç burada aktarılmaya değerdir:

Müslüman vatandaşlarımızla teşrik-i mesâi edemeyiz ve bize verilen vaatlere asla inanamayız, biz Ermeniler Karadeniz Rumlarıyla birlikte hakkımızın yerine getirilmesini talepten geri durmayacağız, her iki milletin gün geçtikçe kuvvetlenen siyasî dayanışması sayesinde emellerimizi gerçekleştirebileceğiz, murahhas olarak gösterdiğimiz Venizelos'a büyük bir itimadımız vardır. Anadolu'dan pek az haber gelmekle birlikte alınan bilgilerden Ermenilere kötü muamelelerde bulunulduğu ve silah altına davet edildikleri bildiriliyor, ileride Ermeni Patrikhanesi'nin takip edeceği yol, Rum Patrikhanesi'nin takip edeceği harekete uygun olacaktır.⁵³

Bu demeciyle Zaven Efendi, Osmanlı Devleti'yle artık köprüleri attığını, Anadolu Rumları ve Yunanlılarla Anadolu'nun parçalanması konusunda anlaşmış ve Anadolu'daki Müslüman toplumla birlikte yaşama isteğini sona erdirdiğini ortaya koymaktadır. Ermeni Patrikhanesi savaş sonrasındaki hedeflerine ulaşmak amacıyla özellikle Rumlar, Yunanistan ve Rum Patrikhanesi ile işbirliği yapmıştır. Mondros Mütarekesi'nden sonra Patrik Zaven Efendi'nin daha İstanbul'a gelmesinden önce İstanbul'da Venizelos'un atadığı Yunan temsilcisi ile Fener Rum Ermeni Patrikhanesi tarafından yönetilen "Rum-Ermeni Birliği Komitesi" kurulmuş,⁵⁴ daha sonra Ermeni ve Fener Rum Patrikhanesi'nin idarî meclisleri bir araya gelerek politik bir anlaşma taslağı hazırlamışlar ve Yunan-Ermeni Anlaşması olarak bu taslağı onaylayarak Paris Barış Konferansı'na (18 Ocak 1919-24 Aralık 1920) sunmuşlardır. Bu anlaşma aslında 1918 yılında Venizelos'un ortaya koyduğu stratejinin önemli bir aşaması olarak Cenevre'de oluşturulan "Türkiye'de zulme uğramış milletler birliği" çerçevesinde oluşturulmuştur. Bu çerçevede aynı zamanda Trabzon Metropolit Hrisontos'un temsil ettiği Rumlarla Ermeniler arasında bir işbirliği sağlanarak Pontus Devleti ve Ermenistan önündeki engellerin kaldırılması amaçlanmıştır.⁵⁵ Bu Anlaşma metninde aşağıdaki hususlar yer almıştır: Ermeniler ve Rumlar Osmanlı Devleti'nde aynı şehir ve köylerde birbirine yakın ilişkiler, komşuluklar kurabilen iki toplumdur. Türklerin diğer kalabalık İslâm milletleriyle tesis edemedikleri bir yakınlığı bu iki toplum sağlamıştır. İki toplum da artık Osmanlı'dan ayrılmak istemektedirler. Çünkü yüzyıllarca bu iki toplum üzerinde

⁵³ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.339, 340.

⁵⁴ Bige Sükan Yavuz, "Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünülen Rum-Ermeni Konfederasyonu", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 55, Mart 2003.

⁵⁵ Yusuf Sarıncay, "Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 31, Mart 1995, ss.107-145, 125.

kötü yöntemler ve toleranstan uzak uygulamalar gerçekleştirilmiştir. Yapılan reformlar, Tanzimat ve Anayasa dâhil olmak üzere bu durumu düzeltmemiştir. Patrik, bir tarafta baskın Türkler diğer tarafta kâfir olarak nitelendirilen Hristiyanlar olduğu şeklinde bir tasnifleme yaparak Rum ve Ermenilerin dışlandığını düşünmektedir. Rumlardan nüfus olarak 2.5 milyonunun ve Ermenilerden 1.5 milyonunun artık bu topraklarda olmadığını, Türklerin Ermenilerden beslenen parazitler olduklarını ve medeniyet için hiçbir şey üretmediklerini de ilâve ederek, eğer Ermenilerin ve Rumların kendi ülkelerinde yaşama imkânı yoksa o hâlde onlar Ermeni ya da Rum hükûmeti altında yaşamak istemektedirler. Bu anlaşmayla Rumlar Ermenilerin Karadeniz ve Akdeniz'de bir limana sahip olmasını ve Kilikya'nın da Ermenilere verilmesini onaylıyorlardı.⁵⁶ Zaven Efendi'nin Rum Patrikhanesi ve ona bağlı kiliselerde Türkler aleyhine düzenlenen toplantılara katılmıştır. Bu işbirliği özellikle Trabzon konusunun iki toplumun kurmayı düşledikleri Pontus ve Ermenistan devletlerinin sınırları çakışınca bozulmuştur. Trabzon Rum Metropoliti Hrisontos, kendi bölgesinin Ermeni toprağı olmasına razı olmamış ve 8 ay kaldığı yurt dışında bunu engellemeye çalışmıştır.⁵⁷

Ermeni-Rum işbirliğinin sağlanması için gerçekleştirilen girişimler yanında Zaven Efendi Anadolu'da dağınık hâldeki Ermeni toplumunun birliğini sağlamak amacıyla diğer mezheplere mensup Ermenileri bir çatı altında toplamaya,⁵⁸ Gregoryen dışında, Katolik ve Protestan Ermeni kiliselerini bir araya getirerek ortak hareket etmeyi sağlamaya çalışmıştır. Bunu üç mezhep ruhanî temsiliyetinin kabul ettiği bir anlaşma ile sağlamayı da başarmıştır. Bu anlaşma ile Ermenilerle ilgili meseleler (haberleşme, vasilik-yetimler, dullar ve sınır dışı edilenler-, göçmenler, Ermenilerin zararlarının telafisi, Ermeni bütçesi ve diğer konular) üzerinde uyum içinde çalışma kararı alınmıştır. Bunun dışında önemli siyasî konuların Paris'teki Ermeni delegasyonuna ya da kurulması hâlinde Ermeni hükûmetine bırakılması da tasarlanmıştır. Bu Ermeni Konseyi (*Hamazkayin Khorkurt*) dört Apostolik; iki Katolik ve iki Protestan Ermeni din adamından oluşacaktır. Bu organizasyonun görevi, millî istekleri Osmanlı Devleti'ne ve müttefik otoritelere iletmek, belirli konularda tavır belirlemek için görüşmeler yapmaktır. Ermeni Konseyi Pera'daki yeni binasında Türk galibiyetine kadar Ekim 1922'ye kadar her hafta toplanmıştır. Ermeni Konseyi'nin sekreterliğini yapmak üzere yeni bir "Bilgi Bürosu" kurulmuştur. Büroya bütçe tahsis edilmiş, büroda Ermeni dili uzmanı yanında, İngilizce ve Fransızca bilen Ermeniler ve yetim toplama bölümü de açılmıştır. Büro "Renaissance" adıyla kısa süreli bir gazete bile çıkarmıştır. Yapılan anlaşmaya,

⁵⁶ Yeghiayan, *age.*, s.193.

⁵⁷ Ali Güler, *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Ankara, 1995, s. 108-111.

⁵⁸ Yeghiayan, s.173.

Protestan Ermenilerin temsilcisi Z. Bezciyan, Katolik Ermenilerin temsilcisi piskopos Sayeghian ve Apostik Ermenilerin temsilcisi Zaven Efendi imza atmışlardır.⁵⁹ Patrik *Hatıratı*'nda verdiği bazı belgeleri, Kasım 1922'de Kudüs'e götürülen Patrikhane Arşivi'nden 1938 yazında aldığını ifade etmektedir. Hatta bu arşivin tasnif edildiğini yazmaktadır. Ancak tasnif edildiği ifade ettiği bu arşivlerin bugün araştırmaya açık olmaması dikkate değerdir. Bu arşivde bulunan evraklarla ilgili olarak genel mahiyette çeşitli bilgiler de verilmektedir.⁶⁰

Zaven Efendi'nin Rusya himayesiyle Ermeni bağımsızlığını elde etme hedefi, Kafkas Ermenileri ve Gregoryan Ermeniliğinin en üst ruhanî makamı olan Eçmiyazin Katogikosluğu ile de sıkı ilişkiler kurmasına sebep olmuştur. 1916 yılında Ermeni Patrikhanesi'nin statüsünün değiştirilerek İstanbul dışına çıkarılmasının sebebinin Rusya ve Eçmiyazin Katogikosluğu ile ilişkisini kesmek olduğu yukarıda belirtilmişti. Zaven Efendi ikinci patriklik döneminde Ermeni Cumhuriyeti'nin İstanbul'daki temsilcileri ile de sıkı bir ilişki içerisinde olmuştur. Bu durum Taşnak hükûmeti devrilip yerine Bolşevik yanlısı hükûmet geldiğinde de değişmemiştir. Bu dönemde de Ermeni Millî Meclisi bir temsilcisini Erivan'a göndermiştir. Aynı şekilde yeni Bolşevik Ermeni hükûmeti de Tanuş Şahverdiyan adında yeni bir temsilci göndermiş ve rejim değişikliği Ermenistan'la olan ilişkileri olumsuz yönde etkilememiş, Patriklik yeni yönetimle de iyi ilişkiler içinde olmuş ve temsilciden Ermenistan'la ilgili düzenli bilgiler almıştır. Türk ordusunun İzmir'i geri almasının ardından Ermenilerin İstanbul'daki konumunun sarsılmasıyla Erivan'la yeniden temas kurulmaya çalışılmıştır.⁶¹

Ermeni Çeteleri ve Terör

Zaven Efendi, İstanbul'a dönüşünden itibaren Anadolu'da bir teşkilât kurarak, silah, mermi ve para yardımları toplamaya başlamıştır. Bir taraftan da emri altındaki din adamlarını Anadolu'nun çeşitli bölgelerine görevlendirerek Ermeni çetelerinin ve diğer unsurlarının teşkilâtlanmasına da çaba göstermiştir. Harbiye Nâzırı Cemal Paşa'dan alınan izinle önce Diyarbakır'a gelmiş olan ve buradan Harput'a hareket etmiş olan Kilikya Piskoposu Kevod Kendighian Efendi'nin Ermeni Patriği Zaven Efendi'ye yazdığı iki mektup bölgedeki 13. Kolordu Komutanlığı tarafından ele geçirilmiştir. Bu mektuplarda Ermeni Diyarbakır Kilisesi'nde komiteler teşkilâtlandırıldığı, kıyafet değiştiren iki papazın Diyarbakır'a gizlice geldiği, bölgede bulunan İngiliz müfettişlerine ek olarak, bölgeye gelecek müttefik Fransız generali için yer hazırlandığı, ayrıca bölgeye Fransız müfettişler getirilmekte olup 18 Ocak 1920 tarihinde

⁵⁹ Yeghiayan, s.188, 189.

⁶⁰ Yeghiayan, s.189.

⁶¹ Yeghiayan, s.236, 237.

gerçekleştirilecek Ermeni yortusundaki ayinde yapılacak işler planlanarak bir karışıklık çıkarılacağı ifade edilmektedir. Bu karışıklığın körüklenmesi için Halep'te oluşturulmuş Ermeni komitaları da işin içine katılarak bölgenin Müttefik işgaline girmesi sağlanacaktır. Bütün bu faaliyetler için Ermeni Murahhasası 6600 lira getirmiş, fakir Ermenilere ve Ermeni komitacılara dağıtmıştır. Böylece Ermeni Patrikhanesi'nin kendisine bağlı din adamlarının faaliyetlerini örgütlediği Ermeni komitacıları vasıtasıyla karışıklıklar çıkararak Mondros Mütarekesi gereği Fransız işgaline zemin hazırlanmak istendiği anlaşılmaktadır.⁶²

Zaven Efendi'nin terör faaliyetlerini desteklediği Diyarbakır olayından başka olaylarda da etkin rol oynadığı anlaşılmaktadır. Zaven Efendi'nin Sait Halim Paşa, Bahaeddin Şakir ve Cemal Azimli'yi şehit eden Ermeni katil Arşavir'le görüştüğü, kendisine pasaport ve para verdiği, gideceği Paris ve Amerika'daki dernek ve kişilere vermek üzere tavsiye mektupları verdiği ve takdis ettiği, bizzat Arşavir tarafından ifade edilmektedir.⁶³

Mustafa Kemal Paşa 1 Mart 1920 tarihinde; "Ermeni Patrikhanesi'nin yaymaya çalıştığı Anadolu'da Ermeniler öldürüldü şeklindeki haberler tüm dünyayı aldatmak için kin ve hırsla yaratılan propagandaların niteliği ile ilgili olarak uygarlık ve insanlık dünyasının bir kere daha aydınlatılması ve bu suretle haksızlığa uğramış Türk milletinin iğrenç ve alçak bir suçlamadan arındırılması için İtilâf devletleri ile Amerika hükûmetinin adaletseverlik duygularına müracaat ediyoruz" demiştir. Mustafa Kemal Paşa 9 Mart 1920'de Kilikya bölgesinde Ermeni zulümlerinin bitirilmesi, ancak bu iş yapılırken yapılanların Ermeni kırımını şeklinde lanse edildiğini, yapılanların yanlış söylenti ve suçlamalara yer bırakmayacak şekilde idare edilmesi gerektiğini kolordulara bildirmiştir.⁶⁴

Adana ve çevresini işgal eden Fransız ordusunun içinde gönüllü Ermeni milisleri ile ayrıca 5000 Ermeni silah altına alınmıştır. Ayrıca Yunanistan, Ermenilere dağıtılmak üzere 5000 silah ve 8 milyon mermi vermiştir.⁶⁵ Ankara Antlaşması ile Çukurova Fransızlardan ve onlarla birlikte hareket eden Ermeni çetelerinden temizlenmiştir. Ancak işgal döneminde yerli halka büyük bir mezalim yaşatan Ermeniler bölgeyi kendi kendilerine terk etmek zorunda kalmışlardır. Yaklaşık 150.000 Ermeni'nin bölgeyi terk ettiği bilinmektedir.⁶⁶ Patrikhane ve diğer Ermeni ileri gelenlerinin fikirlerini kendi halkına da benimsettiği anlaşılmaktadır. Ankara Antlaşması ile hayal kırıklığına uğrayan

⁶² BOA HR. SYS 2543-10/26.15, 16 Ocak 1920.

⁶³ Kılıç, *age.*, s.290.

⁶⁴ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.365, 367.

⁶⁵ Salâhi R. Sonyel, "Tehcir ve Kırım Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı", *Bellekten*, Cilt XLI, Sayı 161, Ocak 1977, ss.137-156, 146, 157-175,

⁶⁶ Uras, *age.*, s.969.

Ermeniler dükkânlarını kapamış, bayraklarını indirmişler ve Patrikhane’de matem ayini yapmışlardır.⁶⁷ Zaven Efendi Adana’nın boşaltılmaya başlamasıyla birlikte burayı boşaltan Ermenilerin öncelikle İstanbul’a getirilmeleri için İtilâf Devletleri nezdinde çabalara başvurmuş ancak başarılı olamamıştır. Sonuç olarak bu Ermeniler yeniden Suriye’ye döndürüleceklerdir.⁶⁸ Millî Mücadele’den sonra Rum ve Ermeni ahalinin Anadolu’yu terk etmeye başlamasıyla Rum Patriği Meletios ve Ermeni Patriği Zaven Efendi, Rum ve Ermenileri muhaceretten vazgeçmelerini sağlamak amacıyla bir beyannâme neşretmişler ve bu beyannâme bütün kiliselerde okunmuştur. Fakat bu tarz girişimler de sonuç vermemiş ve Ermenilerin büyük bir kısmı Fransızlarla birlikte ülkeyi terk etmişlerdir.⁶⁹

Ancak yine de Türkiye’deki bütün Ermenilerin ayrılıkçı, komitacı olduğunu ve Patrikhane’nin etkisi altında olduğunu söylemek mümkün değildir. İstanbul’un işgalinden sonra Bedros Zeki Karabetyan etrafında toplanan Ermeniler Türk-Ermeni Teâli Cemiyeti’ni kurmuşlar ve Anadolu’da filizlenen Kuvay-ı Milliye’ye yardımcı olmuşlardır. Hatta Mustafa Kemal Paşa’ya gönderdikleri telgrafla bağlılıklarını bildirmişlerdir.⁷⁰

1922 yılının Ocak ayında eski Kozan Mebusu Madreos Nalbandyan Ankara hükûmetinin İstanbul temsilcisi Hamit Beyi Patrik’le tanıştırmaya getirmiştir. Yaptıkları toplantı iki saatten fazla sürmüş, toplantıda savaş öncesi olaylar, Ermenilerin Türkiye’deki durumu, savaş sırasında Ermenilere uygulanan politikaları ve sürgünler konuşulmuştur. Patrik Zaven Efendi Anadolu’da soykırımların yaşandığını, Amasya ile Tokat şehirlerinde Ermenilerin sürüldüğünü ve *Kilikya* Ermenilerinin de korku içinde kendi topraklarından kaçmaya çalıştıklarını ifade etmiştir. Hamit Bey ise Ermenilerin çözümü Avrupa’da değil Anadolu’da araması gerektiğini ifade etmiştir. Bu ifade üzerine Patrik “Eğer ağzımızı kapalı tutmamızı ve uygar dünyanın önünde sizin aleyhinize konuşmamamızı istiyorsanız bu zulme bir son verin” demiş ve karşılığında da Hamit Beyin bu konuşulanları Mustafa Kemal Paşa’ya iletceğini söylemesi üzerine toplantı bitirilmiştir. Ancak Patriğin ifadesine göre bu konu üzerine yeni bir temas ya da sonuç ortaya çıkmamıştır. Zaven Efendi hem İstanbul hem de Ankara hükûmetleri ile yapılan temaslardan olumlu bir sonuç alınamadığını ifade etmektedir.⁷¹

⁶⁷ Kılıç, *age.*, s.289.

⁶⁸ Yeghiayan, *age.*, s. 229, 230.

⁶⁹ Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1996, s. 733.

⁷⁰ Kılıç, s.291.

⁷¹ Yeghiayan, s.193.

Ermeni Meselesinin Uluslararasılaştırılması

I. Dünya Savaşı'nı bitiren mütarekelerin imzalanmasından sonra yenik devletlerle yapılacak barışın esaslarını tespit etmek üzere başlatılan görüşmeler Paris'te 18 Ocak 1919'da başlatılmıştır. Bir limana da sahip olabilecek *Büyük Ermenistan*'ı kurmak ve olabildiğince geniş toprakları elde edebilmek amacıyla propagandalar yapmak için Paris Barış Konferansı'nda üç ayrı Ermeni heyeti faaliyet göstermiştir. Birincisi Bogos Nubar Paşa başkanlığındaki "Avrupa Millî Ermeni Delegasyonu", Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonyan başkanlığındaki "Ermeni Cumhuriyeti Delegasyonu" ve Kilikya (Sis) Ermeni Katogikosu Paul Terziyan başkanlığındaki "Din Adamları (Ruhanî) Delegasyonu". Bu delegasyonların ortak istekleri tehcir öncesinde nüfusun çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Anadolu toprakları ile bu toprakların denize açılmasını sağlayacak bir liman olan Trabzon vilâyetini elde etmektir. Böylece büyük Ermenistan Hazar Denizi, Akdeniz ve Karadeniz arasındaki topraklarda kurulmuş olacaktı.⁷² Bogos Nubar Paşa I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin İtilâf güçleri ile birlikte savaştıklarını, bağımsızlığa hak kazandıklarını, Altı Osmanlı Vilâyeti, Kilikya ve Rusya Ermeniliğinden oluşacak bağımsız bir Ermeni hükûmeti kurulmasını talep etmiş, bu hükûmeti kurmak için de *düvel-i muazzezama*'nın ortak himayesi veya Milletler Cemiyeti'nin himayesi altına konulmasını istemiştir. Zaven Efendi tespit edilecek Ermenistan sınırı için hakemlik görevini kabul etmiş, onun hakemliği de ABD tarafından kabul edilmiştir.⁷³

Ermenistan kurulması fikri İtilâf devletlerinin gerek savaş içerisinde gerekse savaş sonrasında aslında fikir birliği içinde oldukları bir konudur. Ermenilerin bu konuda Batı ve Amerikan kamuoyunu kazandıkları ortaya çıkmaktadır. Özellikle savaş sonrasında yapılabildiği takdirde Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması hem Türklerin etki alanını daraltacak hem de Kafkasya Ermenistan'ı ile birleşerek Sovyet Rusya'ya karşı tampon bir ülke olarak konumlandırılabilir. Ancak Anadolu'da kurulacak bir Ermeni Devleti'nin dışarıdan bir güce ihtiyaç duyması hâlinde böyle bir statünün varlığından imtina edilmiştir. İngiltere ve Fransa'nın Ermeni gücünü kullanma taktiği bu duruma taban tabana zıttır. Bunu yerine böyle bir devlet kurmak için Anadolu'ya güç kaydırma ihtimal dışı olacağından masa üstünde yapılan bütün Ermenistan kurgulamaları boşa çıkmıştır. Daha sonra İngiltere ve Fransa seçeneği yerine Amerikan faktörünü mandater devlet olarak devreye sokma girişimi ise Amerika'nın meseleyi yerinden ve bir de Türklerin açısından değerlendirmesi

⁷² Hikmet Öksüz, Mehmet Okur, "Millî Mücadele Yıllarında Ermeni Sorunu ve Ermenilerin Avrupa'daki Faaliyetleri, *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı 226, Haziran 2006, ss.99-104, 100.

⁷³ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.377.

üzerine başarısız olmuştur.⁷⁴ Amerika'nın manda konusunu yerinde incelemek üzere görevlendirdiği General Harbord'un başında bulunduğu 46 kişilik heyetin 1919 yılında verdiği rapor üzerine bu fikirden vazgeçmiştir. 1 Haziran 1920'de Amerikan Senatosu'nda yapılan oylamada Başkan Wilson'un Ermeni mandası önerisi oy çokluğuyla reddedilmiştir.⁷⁵

Ermeniler İtilâf devletleri tarafından küçük müttefik olarak görülmüştü. Paris Barış görüşmelerinde masada ortaya konulan Ermeni taleplerinin karşılanmasının öyle kolayca yerine getirilemeyeceği ortaya çıkmıştır. Nitekim Lord Curzon'un, Ermenilerin *Kilikya* (Çukurova, Adana ve havalisi) ile ilgili olarak fazla umutlanmamasını, müttefik ülkelerin bağımsız Ermenistan için düşünülen toprakların elde edilebilmesi için kuvvet veremeyeceğini, Ermenilerin kendi kuvvetlerinin de bunu sağlayamayacağını ve var olan Ermenistan topraklarına az da olsa Anadolu'dan küçük aktarımların yapılmasının yeterli görülmesi gerektiği konusundaki düşünceleri Aralık 1920'de Bogos Nubar Paşa tarafından Zaven Efendi'ye bildirilmiştir. Zaven Efendi bu durum üzerine Paris'e gitmeye karar vermiştir.⁷⁶ Zaven Efendi Paris'e giderken Ermeni Taşnak ve Ramgavar Partisi'nin isteklerini de beraberinde götürmüştür. Bu istekler, Ermenistan'a malî yardım sağlama, Ermenilerle ilgili Mütareke şartlarının uygulanmadığının İtilâf devletlerine bildirilmesi, Ermeni katliamı dolayısıyla bir bildiri yayınlanması ve protesto düzenlenmesi, "Türk Ermenistan'ının gerçek Ermenistan olarak tanınarak, Ermenilerin ikamet ettiği bölgelerin zorla işgal edilmesi ve Ermenilere verilmesi, Çukurova üzerindeki ısrarlar sürdürülmesi, Ermenistan'ın denize açılımının sağlanması ve Ermeni-Yunan dostluğu sürdürülmesidir.⁷⁷

Paris Barış Konferansı'nda Ermeniler lehine ortaya çıkan gelişmeler üzerine görüşmelerin bir sonraki aşaması Londra Konferansı'dır. (12 Şubat 1920-10 Nisan 1920) Bu konferanslara Ermeni temsilcisi olarak Bogos Nubar Paşa, Ermenistan Cumhuriyeti temsilcisi Aharonyan ile İstanbul Ermeni Patrikhanesi ve Anadolu Ermenileri temsilcisi olarak Patrik Zaven Efendi katılmışlardır. Patrik Zaven Efendi Londra'daki görüşmelerde Ermeni isteklerini dile getirmek üzere Patrikhane Meclisi tarafından görevlendirilmiştir.⁷⁸ Zaven Efendi'nin kendisinin yükümlü saydığı problem, Paris'teki Bogos Nubar Paşa ile Ermenistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Avedis Aharonian arasındaki çeşitli sebeplerden dolayı ortaya çıkan uyumsuzlukları gidermek ve onların birlikte

⁷⁴ Olcay, *age.*, s.XXII.

⁷⁵ Harbord'un çalışmaları için bkz. Ali Karayaka, *Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Başkent Klîşe ve Matbaacılık, Ankara, 2001.

⁷⁶ Yeghiayan, s.203.

⁷⁷ Yeghiayan, s.205.

⁷⁸ Uras, *age.*, s.678.

çalışmasını sağlamaktır.⁷⁹ Patrik Zaven Efendi 12 Şubat 1920'de İstanbul'dan hareket etmiş, önce Paris'e, oradan da Londra'ya geçmiştir. Yola çıkmadan önce verdiği beyanatta "Milletin elem verici durumu malumdur. Dünyanın geleceğini ellerinde bulunduran zevata bunu anlatmak için Paris'e gidiyorum. Londra'ya da gitmem pek muhtemeldir" ifadesini kullanmıştır. Zaven Efendi'ye Paris'te Ermeni Katolik ve Protestanlarından birer temsilci katılacaktır.⁸⁰

Zaven Efendi'nin Paris ve Londra'da bu bağlamda çeşitli temasları olmuş, bir taraftan Londra Konferansı'nın alt komisyonlarında bilgi vermiş, diğer taraftan da çeşitli üst düzey devlet ve din adamları ile görüşmeler yapmıştır.

Patrik Zaven Efendi Londra Konferansı'nda Ermenistan sınırlarının çizildiği toplantılarda (ilk katılımı 26 Şubat 1920) bölge coğrafyasıyla ilgili bilgiler vermiştir. Kurul'da Ermeni coğrafyası olarak gösterilen topraklarda başlangıçtan beri ne kadar Ermeni bulunduğu sorulmuş ve ne kadar Ermeni varsa o kadar toprak kazanılacağı ifade edilmiştir. Ayrıca Ermenilerin bölgedeki Kürt, Yezidi ve Alevilerle olan münasebetleri gündeme gelmiştir. Patrik Zaven Efendi özellikle Alevilerle tarihte düşmanlık yaşanmadığını tam tersine samimiyet içerisinde bir hayat sürüldüğünü ifade etmektedir.⁸¹

Patrik, Konferans kurullarında katıldığı toplantılardan başka İngiliz Lord Cecil, Lord Curzon ve onun yardımcısı Lord Harding, Fransız Chambon ve Başbakan Millerand ve Yunan Başbakanı Venizelos gibi çeşitli üst düzey devlet adamları ile de görüşmüştür.

1 Mart 1920 tarihinde Bogos Nubar Paşa, Aharonyan ve diğer Ermeni yetkilileri Yunanistan Başbakanı Venizelos'un daveti üzerine yemekli bir toplantı yapmışlardır. Bu toplantıda birçok siyasî konu yanında işbirliği, Girit'te çok sayıda Ermeni nüfustan, yeni bir Türkiye'de yer alacak Ermeni ve Yunanlıların vatandaşlıklarından bahsedilmiştir.⁸² Lord Cecil ile 5 Mart 1920 tarihindeki görüşmesinde Kilikya hakkında konuşulmuş, Fransa'nın kendisini Türkiye'ye sevdirmeye politikasının yanlışlığı üzerinde yorumlar yapılmış ve eğer Ermeniler zamanında silahlandırılıysaydı, onların Fransa'nın onuru için savaşabilecekleri belirtilmiştir. Bu görüşmede Zaven Efendi Türklerin İstanbul'dan çıkarılmasını, Türk Devleti'nin ikinci dereceye sahip bir devlet hâline getirilmesini istemiş ve böylece İslâm tehlikesinin ortadan kaldırılacağını da ifade etmiştir.⁸³ 8 Mart 1920 tarihinde İngiltere Kralı V.George'u ziyaret etmiştir. Bu ziyarette Patrik, İngiliz ordusunun birçok cephede Ermenilere verdiği desteğe teşekkür etmiş ve Kralın Türklerin İstanbul'da bulunuşu ile ilgili sorduğu soruya; Türklerin İstanbul'u

⁷⁹ Yeghiayan, s.231.

⁸⁰ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.362.

⁸¹ Yeghiayan, s.208.

⁸² Yeghiayan, s.208.

⁸³ Yeghiayan, s.208, 209.

boşaltmasıyla İslâm tehdidinin azalacağını ifade etmiştir. Kralın kendilerinin birçok Müslüman vatandaşları olduğu sözüne ama aynı zamanda İngiltere'nin Hristiyanların korunmasından da sorumlu olduğu sözüyle karşılık vermiştir.⁸⁴

Patrik 7 Nisan 1920 tarihinde beraberindeki Bogos Paşa ve Aharonyan'la birlikte İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Curzon'la 40 dakika süren bir görüşme yapmıştır. Bu görüşmede *Kilikya* bölgesine müdahale edemeyeceğini ifade eden Curzon kendi sorumluluğunun ancak "Kuzey Ermenistan"la sınırlı olduğunu belirtmiştir. Kafkasya'da bir savaşın olduğunu, bu savaşın durması için İngiltere'nin sınır konusunu bir sonuca götürmesi gerektiğini ifade eden Ermeni heyetine Curzon, bölgedeki İngiliz temsilcisi Oliver Wardrop'un gönderdiği bir telgrafla cevap vermiştir. Bu telgrafta Wardrop, Ermenistan ve Azerbaycan arasındaki ilişkilerin oldukça gergin olduğunu ve gerginlik sonucu yol çıkacak bir savaşın bölgede Bolşevik istilasına yol açacağı endişesi taşıdığını, Fransız Yüksek Komisyon üyesiyle olası bir savaşı birlikte engellemeye çalıştığını belirtmektedir. Lord Curzon ayrıca Ermenilerin bölgedeki Tatarlara çok sayıda saldırıda bulunduğunu, Tatarları öldürdüklerini ve köylerini yıktıklarını belirterek, bu davranışlar yüzünden Ermenilere silah, cephane ve askerî kuvvet vermekten kaçınıldığını belirterek "Bu sorunlar, benim Ermenilere olan sempatiyi engelledi" şeklinde bir ifade kullanmıştır.⁸⁵

Patrik Zaven Efendi bu görüşmelere rağmen kendi faaliyetlerinden rahatsız olan Fransa'nın Roma'dan Katolik Terziyan ve Adana'dan Katolik Başrahıp Sahag'ı getirttiğini ve böylece kendilerinin Fransa üzerindeki etkilerinin azaltıldığını ifade etmektedir. Patrik Zaven Londra'dayken 13 Mart 1920 tarihinde Katolik Sahag Adana'dan ayrılıp Paris'e hareket etmiştir. İstanbul Katolik Ermenilerinin dinî lideri olan Terziyan da Paris'e gelmiştir. Zaven Efendi Terziyan'ın Fransa'nın Roma büyükelçisi tarafından davet edildiğini ve bu davetin altında kesinlikle bir maksat olduğunu ifade etmektedir. Çünkü Terziyan Paris'deki Ermeni Millî delegasyonunun toplantılarına katılmamış, gruba yanaşmamıştır. Aynı şekilde Sahag da Ermeni delegasyonunun çalışmalarına katılmamıştır. Sahag Fransız Cumhurbaşkanı Deschanel ve Başbakan Millerand'la toplantılar yapmıştır. Zaven Efendi *Kilikya* konusundaki telgraf ve dilekçelerin kopyalarını da ekleyerek Katolik Sahag'a göndermiş, kendisine Ermeni delegasyonunun pozisyonunu alıp almayacağını sormuş ve aldığı cevapta; Sahag'ın bir çıkış yolu sunmadığını ifade etmiştir. Londra'dan Paris'e döndüğü Kilikya konusunda yapılması gerekenleri tespit etmek için 16 Nisan'da Ermeni delegasyonunun yapacağı toplantıya onu da davet etmiş, fakat Sahag üst düzey Fransız makamlarıyla yapacağı toplantılarda olacağından bu toplantıya gelemeyeceğini ve Adana'dan gelen rapor ve telgraflardaki bilgilerin abartılı olduğu şeklinde bir cevap vermiştir. Yine Sahag, Katolik Ermenilerin

⁸⁴ Yeghiayan, s.209.

⁸⁵ Yeghiayan, s.210.

rahat durdukları ve bu yüzden de rahatsız edilmedikleri, Fransa'ya karşı olumsuz hareketler içinde bulunmayacakları, Türklerle birlikte yaşama isteğinde oldukları, ancak diğer Ermeni kamuoyunda hain ilân edilmemek için bunu açıkça söyleyemediklerini ifade etmektedir. Katolik Sahag delegasyondan ayrı olarak faaliyetlerini sürdürmektedir. Venedik, Londra ve Manchester'e gitmiş, Fransa'nın *Kilikya*'yı boşaltması durumunda buradaki Ermenilerin savunması için İngiliz hükümetinden ricacı olmuştur. Sahag 18 Mayıs 1920'de Ermeni delegasyonu toplantısına katılmış, bu toplantıda Fransız hükümetiyle birlikte *Kilikya*'nın iç işleriyle ilgileneceğini, çünkü kendisinin *Kilikya* Ermenilerinin temsilcisi olduğunu ifade etmiştir. Toplantı da Sahag'ın *Kilikya*'daki durumu Fransız Dışişleri Bakanı'na iletmesi kararlaştırılmıştır. Sahag Londra ve Manchester'i ziyaret ettikten sonra Çukurova'ya dönmüş ve Fransızları protesto etmemiştir. Bu durum aslında İngiliz ve Fransız rekabetinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu rekabetin temeli daha önceki yıllara hatta Tanzimat dönemine kadar uzanmaktadır. Her iki devlet Ermeni heyetleri içerisinde kendilerine daha yakın gördükleri kişi ve grupları destekleyerek yürüttükleri politikanın dayanağı yapmaya çalışmışlardır.⁸⁶

Bir din adamı olarak yaptığı siyasî faaliyetlerin yanı sıra Zaven Efendi Londra'da büyük bir güce sahip olan İngiliz Ruhban sınıfının üst düzey temsilcileriyle de temasları olmuş, nitekim Anglikan Kilisesi Canterbury Başpiskoposu ile görüşmüştür. İlk görüşmesi 27 Şubat 1920'de olmuş, bu görüşmede Londra Başpapazı ile görüşerek Fransa'dan ümit kesildiğinden İngiliz Mandacılığı fikrini işlemeye başlamıştır. Buradan konunun Lordlar Kamarası'na iletileceği sözünü almıştır. 1 Mart 1920 tarihinde Londra Başpapazı'nı ziyaret ederek, ondan Türklerin Ermenilere yapılan katliamdan dolayı cezalandırılmalarını, eğer cezalandırılmazlarsa aynı şeyi başka yerde yeniden yapacaklarını bunun için de yardım etmesini istemiş o da konuyu Lordlar Kamarası'na götüreceği sözünü vermiştir. 9 Mart 1920'de yine Doğu Hristiyan şehitlerinin hatırasını anmak amacıyla Cantenbury Başpiskoposunun başkanlığında yapılan âyine katılmıştır. Bu ayinde Venizelos, Bogos Paşa gibi birçok katılımcı bulunmaktaydı. Ancak daha sonraki toplantılarda Patriğin bu faaliyetleri Ortodoks Kilisesi'nin diğer mezheplere bakış açısını sorgulayan soru ve eleştirilerle, pek de istediği gibi sonuçlanmamıştır. 12 Mart 1920 tarihinde Patriğin verdiği bir davete çok sayıda davetli katılmıştır. Bunlar arasında Trabzon Rum Metropoliti Hrisantos, Asurlu Piskopos Yeprem Barsum, İngiliz Kilisesi'nden pek çok piskopos ve manastır temsilcileri bulunmaktaydı. Bu toplantıda da Zaven Efendi Gregoryan mezhebinin diğer mezheplere bakış açısından dolayı eleştirel sorulara muhatap olmuş ve din çevrelerinden elde ettiği desteğin bu toplantıyla birlikte istediği düzeyde olmadığı fikrine ulaşmıştır. 13 Mart 1920'de Anglikan Kilisesi Patrik onuruna Lambeth Sarayı'nda bir

⁸⁶ Yeghiayan, s. 208, 209, 225, 226.

resepsiyon vermiş, bu yemekte Venizelos ve Trabzon Rum Metropoliti Hrisantos da bulunmuştur. Yemekte Anglikan Kilisesi lideri ve Venizelos birer konuşma yapmışlardır.⁸⁷

Müttefik ülkeler İtalya'nın başkanlığında Londra görüşmelerinin bir devamı olmak üzere San Remo'da (18-26 Nisan 1920) Osmanlı Devleti ile yapılacak barışın son şeklini kararlaştırmak üzere toplanmıştır. Bu toplantıda da Ermeni heyetleri, Londra görüşmelerinde elde edilen sonuçları pekiştirmek ve geliştirmek için yer almışlardır. İtalya'ya Bogos Nubar Paşa ve Aharonyan gitmiş, Zaven Efendi Londra'da kalmış ve gelişmeleri buradan takip etmiştir. Ermeni heyeti İtalya'da Londra'da Ermenistan coğrafyası ile sözlü karara bağlanılan hususların yazıya geçirileceği ümidini taşımaktadır Ancak San Remo'da Ermenilerin istekleri yeniden müzakere konusu olmuş, İngiltere ve Fransa Ermeni delegasyonunun sözlerinden ziyade kendi askerî uzmanlarının verdikleri raporları dikkate almışlardır. Bu raporlarda Ermeni isteklerini yerine getirebilmek için gerekli askerî güç hesaba katılmış ve Ermeni delegasyonunun Londra'da verilen sözlerin gerçekleştirilemeyeceği söz konusu olmuştur. Özellikle bölgedeki Ermeni nüfusu üzerinde delegasyonunun müttefikleri ikna etme çabaları olduğu ve bir takım istatistikler sundukları anlaşılmaktadır. *Vilâyat-ı Sitté*'nin, esasta muhtemel kurulacak Ermenistan'ın başkentinin Erzurum olarak belirlendiği bile bilinmektedir. Kurulacak Ermenistan'ın başkenti olacak Erzurum'un Ermeni güçleriyle ele geçirilmesi mümkün olmadığından muhtemel sınırlar dışına çıkarıldı. İki Ermeni heyetinin verdiği bütün garantilere rağmen İngiliz askerî uzmanlar Foch ve Wilson'un raporlarına göre Ermenilere verilmesi kararlaştırılan bölgeyi ele geçirmek için Mustafa Kemal'e karşı 300.000 kişilik bir askerî güce sahip olunması gerektiği ortaya konulmuş ve bu sonuca göre Konsey'in tereddüdü artmıştır. Türkiye'den alınıp kurulacak Ermenistan'a verilecek topraklar meselesi Amerika Birleşik Devletleri'nin hakemliğine havale edilmiştir. Zaven Efendi bu durumda Ermeni davasının taraftarı olan Başkan Wilson'un hakemliği kabul etmesinden son derece memnun olup Wilson'un hakemliğinden kazançlı çıkılacağını düşünmektedir.⁸⁸ San Remo Toplantısı'nda, Ermeni delegasyonun başkanı Osmanlı Devleti'ni suçlayan ifadelerin çıkmasını sağlamış olmalarıdır. Osmanlı'nın çeşitli bahanelerle 800 bin Ermeni'yi yok ettiği ve 200 bin Rum ve Ermeni'nin yurtlarından sürüldüğü ve bu sebeplerle de Türklerin diğer uluslar üzerindeki hâkimiyetlerine son vermek gerektiği ifade edilmiştir.⁸⁹

Güneydoğu Anadolu ve Çukurova'dan çekilme hazırlıklarına başlayan Fransa'nın Ankara hükûmeti ile yürüttüğü müzakereler Zaven Efendi ve diğer Ermeni delegasyonunun özellikle Fransa nezdindeki çabalarını sonuçsuz

⁸⁷ Yeghiayan, s.212, 213, 215.

⁸⁸ Yeghiayan, *age.*, s.217.

⁸⁹ Öksüz, Okur, agm., s.100, 101.

bırakmıştır. Patrik ve diğer Ermeni temsilcileri, İtilâf devletlerinden bağımsız bir Ermenistan kurulması için gerekli olan desteği alamayacaklarını anlamalarının ardından tek çıkış yolunun kendi güçleriyle Ermeni Cumhuriyeti'ni kurma ve güçlendirmek olduğu, İzzet Paşa hükümetinin buna fazla itirazkâr olmayacağı düşüncesindedirler.⁹⁰

Bu görüşmelerden sonra Londra'dan ayrılarak yeniden Paris'e gelen Patrik Zaven Efendi, *Kilikya* konusunda aldığı haberler üzerine çeşitli yerlere müracaat etmeye başlamış ve bu konuda 6 Mayıs 1920 tarihinde Bogos Nubar Paşa, Dikran Şayian'la birlikte Fransa başbakanı Millerand'la bir görüşme yapmıştır. Yapılan görüşme, Fransa'nın Çukurova'yı boşaltmasından sonra oradaki Ermenilerin durumu üzerinde yoğunlaşmıştır. Fransa'nın yanında savaşan ve bu yüzden Türkiye'nin düşmanı olan Ermenilerin düşmanlarına direnemeyeceklerini ve öldürüleceklerini ifade etmiştir. Millerand, *Kilikya*'nın Türk egemenliğinde kalacağını, Fransız ordusunun çekilişinden sonra tedbir olarak oradaki Ermenilerin silahlandırıldığını, azınlık haklarının anlaşmayla garantiye alındığını, Bolşeviklerin Kafkasya'da ilerlediğini ve Ermeni Cumhuriyeti'nin de tehlikede olduğunu, *Kilikya* bölgesinde en az 100.000 kişilik bir kuvvet gerektiğini ve İtalya ve İngiltere'nin bölgeye kuvvet göndermek istemediğini, bunu Fransa'nın da sağlayamacağını ifade etmiştir.⁹¹ 10 Mayıs 1920'de aynı heyet bu defa, Fransa Cumhurbaşkanı Deschanel ile görüşmüştür. Patrik Zaven Efendi bu görüşmede çekilme sonrasında Ermenilerin korunması ile ilgili ne yapılabileceğini gündeme getirmiş ancak Cumhurbaşkanı Deschanel çok fazla kolonileri olduğunu, bunların Fransa'ya çok geldiğini ifade etmiş ve çekilme sonrasında alınacak tedbirleri Başbakan Millerand ve Genelkurmay Başkanı ile görüşülmesinin daha uygun olabileceğini ifade etmiştir. Zaven Efendi sonuç itibarıyla I. Dünya Savaşı sonrasında maddî ve manevî açılardan yorgun olan Fransa'nın Çukurova'dan çekilmesini engellemenin imkânsız olduğunu kavramış ve böylece özellikle *Kilikya* konusunda İngiltere ve Fransa'da yapılan girişimlerin nafiye olacağı düşüncesine sahip olmuştur. Fransızlar bölgedeki Hristiyanların güvenlik ve huzurlarını temin etmeden bölgeden ayrılmayacakları konusunda Ermeni delegasyonuna güvence vermişlerdir.⁹²

Zaven Efendi 27 Mayıs 1920 tarihinde son Ermeni delegasyonu toplantısına Paris'te katıldıktan sonra 5 Haziran 1920 tarihinde İstanbul'a dönmüştür. Bu toplantıda kendisinden İstanbul'a Ermeni Millî Meclisi'ne Türkiye'ye barışçıl bir politika izlenmesi gerektiği, *Kilikya*'daki Ermenilerin savunmadan vazgeçmeden saldırı hâlinde olmaktan kaçınmaları gibi hususların aktarılması istenilmiştir. Zaven Efendi 11 Haziran 1920'de Ermeni Millî Meclisi'ne Avrupa'daki temaslarıyla ilgili bilgiler sunmuştur. Öncelikle başlangıçta geniş topraklara sahip

⁹⁰ Yeghiayan, s.224.

⁹¹ Yeghiayan, s.211.

⁹² Yeghiayan, s.212, 218.

bağımsız ve birleşik bir Ermenistan konusunda aldatıldıklarını ifade etmektedir.⁹³ Patrik Zaven Efendi, Ermenistan hududunun tayini için teklif olunan hakemlik vazifesinin Başkan Wilson tarafından kabul olduğundan bahsederek, bu konuda verilecek kararın uygulanmasının zorluklarla karşılaşmayacağını zannedildiğini ve bu hudut meselesinin çözümlenmesinin Türkiye'nin menfaatlerine de uygun düşüğünü beyan etmiştir. Ayrıca Kilikya katogikosu ile Ermeni Katolik patriğinin de *Kilikya* meselesi hakkında teşebbüslerde bulduklarını söylemiştir.⁹⁴ Ancak Ermenistan meselesinin çözülmesi için önerilen Amerikan mandası Amerikan senatosunda reddedilmiştir.⁹⁵

Bağımsız Ermenistan yolunda 1921 Nisanı'nda Lordlar Kamarası'nda Lord Curzon'un "Çukurova'da çoğunluğun Türkler'de bulunmasından dolayı bölgenin Türklere terk edileceğini" ilân etmesi ve ardından Fransa ile yapılan anlaşmanın gereği olarak Fransızların bölgeden çekileceğinin anlaşılması üzerine, Patrik Zaven Efendi ile diğer din adamlarıyla diğer Ermeni çevrelerinin Paris Konferansı'na çektikleri telgraf ve gönderdikleri mektupların önemli etkisi olmuştur. Böylece 22-26 Mart 1922'de Fransa Başbakanı ve Dışişleri Bakanı Raymond Poincaré, İngiltere Dışişleri Bakanı Lord Curzon ve İtalya Dışişleri Bakanı Schanzer'den oluşan Paris Konferansı'nda Milletler Cemiyeti'nin "Ermeni Ocağı" konusundaki kararına bağlı kalınacağı kabul edilmiştir. Böylece Büyük Ermenistan projesi rafa kaldırılmış ve "ocak" gibi belirsiz bir kavram ortaya atılmıştır.⁹⁶

Zaven Efendi'nin Sevr konusundaki görüşlerini de burada aktarmak gerekir. 10 Ağustos 1920'de imzalanan Sevr Antlaşması ile Trabzon dâhil olmak üzere önemli bir toprak parçası Ermenilere bırakılmıştı. Sevr Antlaşması, Ermenistan'ın sadece bağımsızlığını değil aynı zamanda varlığını da tanımıştır. Ermenistan'ın diğer Kafkas devletleriyle olan sınırlarının belirlenmesinde önemli bir güvence vermiştir. Bu Antlaşma Türkiye'de yaşayan Hristiyanlar için önemli avantajlar içermektedir. Antlaşma hem Ermeni Millî Meclisinin üyelerine hem de Ermeniler aleyhine olabilecek noktaları tespit ederek ilgili devletlere bildirmek amacıyla yetenekli hukukçu ve diplomatlara da sunulduğunu ifade etmektedir.⁹⁷

⁹³ Yeghiayan, s.219.

⁹⁴ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.376.

⁹⁵ Öksüz, Okur, agm., s.102.

⁹⁶ Güler, Akgül, *age.*, s.308, 309.

⁹⁷ Yeghiayan, s.217.

Mudanya Mütarekesi, Lozan Görüşmeleri ve Patrikhane

11 Ekim 1922'de imzalanan Mudanya Mütarekesi sonrasında Millî Ermeni Meclisi ve Ermenistan Cumhuriyeti Temsil Kurulu yapılacak yeni barış anlaşmasında Sevr Anlaşması'nın Ermenistan ile ilgili kısımlarını kurtarmak için adımlar atmış ve bu da Patrik Zaven Efendi tarafından desteklenmiştir. Ancak İstanbul'da Ankara hükûmeti'nin ordusu ile şehre gelmiş olan Refet Paşa'yı ve İngiltere'nin çekingeni hâlini gördükten sonra ümidini kesmeye başlamıştır. Ekim 1922'den sonra Ermeniler Türkiye'yi terk etmeye başlamışlardır. Zaven Efendi'nin bundan sonra Ermenilerin nereye yerleştirileceği ile ilgili çabalarını yoğunlaştırdığı görülmektedir. Zaven Efendi İstanbul'da bulunan Amerika Yüksek Komiseri Amiral Bristol ile bir görüşme yaparak Anadolu'dan ayrılacak olan Ermenilerin nereye yerleştirilmesi gerektiği konusunu gündeme getirmiş ve bu amaçla henüz İtilâf devletlerinin elinde olan Trakya'yı istemiştir. Bristol Patriğin bu isteğini gittiği Lozan'da gündeme getireceğini ifade etmiştir. Ancak Lozan'da Türk milliyetçilerinin Trakya'ya da geçme ihtimali Patriğin bu beklentisini de boşa çıkarmıştır.⁹⁸ Bu arada Rusya bir kısım Ermenileri yerleştirmek için çiftçi Ermenileri kabul edeceğini bildirmiş ve Patrik Zaven Efendi Lozan'da bulunan Amerikan Ermeni Derneği başkanı George R. Montgomery'yi bölgeye göndermiştir. Yunan ordusunun yenilmesi ve Batı Anadolu'dan tahliye edilmesiyle birlikte bu bölgelerdeki Ermenilerden bazıları İstanbul'a bazıları da Yunanlılara katılmıştır. Daha sonra yerli ve mülteci Ermeniler Batı Trakya, Makedonya ve Bulgaristan'a göç etmişlerdir.⁹⁹

Lozan'da Ermeni isteklerini savunmak üzere son bir ümitle Ermeni Cumhuriyeti heyeti ve Ermeni Millî Heyeti faaliyete geçmişlerdir. Aralarında sağladıkları ittifakla daha önceki bütün istekleri yeniden gündeme getirilmişlerdir. Heyet, birleşik ve müstakil bir Ermenistan'ın tahakkuku, geçici bir çare olarak millî ocağın kurulması ve Lozan Konferansı'na taraf olarak kabullerini sağlamaya çalışmıştır.¹⁰⁰ Ermeni sempatisini olan devletlere yeniden müracaatla birlikte Lozan'daki Türk heyeti ile de müzakere edilmiştir. Ayrıca davalarını müdafaa etmek üzere bütün Ermeni kuruluşların temsilcilerinin Lozan'a gelmeleri sağlanmıştır. Bu görüşmelerde Ermeni heyeti tarafından Anadolu dışında kalan 700.000 Ermeni için yer istenilmiştir. İsmet Paşa Lozan'da Ermeni yurdu ve azınlıklar hukukunu baştan reddetmiş, Ermeni yurdu için Türk anayurdunda ayrılabilir bir karış toprak bulunmadığını, Ermenilerin Türkiye'de yaşaması için hiçbir engel olmadığını, bu çerçevede doğu vilâyetleri ile ve Kilikya'nın Türkiye'den ayrılmasının kabul edilemeyeceğini ifade

⁹⁸ Yeghiayan, s.239.

⁹⁹ Yeghiayan, s.238.

¹⁰⁰ Güler, s.311.

etmiştir.¹⁰¹ Dr. Rıza Nur azınlıklar alt komisyonunda Ermeni heyetinin konuşması isteğine şiddetle karşı çıkmış, Ermeni heyeti Türk heyetinin bulunmadığı bir oturumda talî komisyonunda konuşturulmuştur. Lord Curzon'un Dışişlerinin Ermeni-Türk konusu ile sorumlu olan yardımcısı Okpörn ile yapılan görüşmelerde artık Ermeni meselesinin müttefikler için hayati bir mesele olmadığı ve bu yüzden Türkiye ile ilişkilerin kesilmeyeceği ifade edilmiştir. Lozan görüşmeleri esnasında Anadolu'da kalan Ermeni sayısı son derece az olduğundan Antlaşmada Ermenilere azınlık hakkı verilmiştir. Lozan görüşmelerine katılan Ermeni Heyetinin bütün çabalarına rağmen Anlaşma metninde Ermenilerle ilgili herhangi bir ifade yer almamıştır. 2 Şubat 1923 tarihinde Ermeni heyeti bir bildiri yayınlarak Lozan'ı terk etmiştir. Sonuç itibarıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'ya güvenerek Anadolu ve Kafkasya'da kurulması düşünülen büyük Ermeni Devleti'nin gerçekleşmeyeceği ortaya çıkmış oldu. Lozan Barış Antlaşması'nda, Türk tezi kabul edilmiş ve Ermenilerin hiçbir ayrıcalık kabul edilmeden, Türkiye'nin ayrılmaz bir bütünü şeklinde, tam bir vatandaşlık hukuku içerisinde yaşamaları sağlanmıştır. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Türk hükûmeti geri dönenlere iki yıl süre ile vatandaşlık hakkı vermesine rağmen Ermenilerin çoğunluğu artık Anadolu'da iki toplum arasında barış olamayacağı için geri dönmemişler, kalanlar da yurdu terk etmişlerdir.

Ermeni nüfusunun çoğunluğu Anadolu'yu boşaltırken kalmayı düşünen bazı Ermeniler Ankara Hükûmeti ve Millet Meclisi ile yakınlaşmak istemişlerdir. Bu arada Levon Paşalyan'ın Kemalistleri öldürmek için İstanbul'a birkaç kişi gönderdiği ve yine Lozan'da Taşnak ve Hınçak üyesi iki Ermeni grubunun Lozan'a geçtikleri ve Türk heyetine bir suikast planlandığı haberi verilmiştir. Bu gerginliğin giderilmesi için Ermeni ileri gelenleri Zaven Efendi'nin İstanbul'u teslim alan komutan Refet (Bele) Paşa'yı ziyaret etmesini istemişler ve O da görüşmüştür. Başka bir kaynakta Zaven Efendi'nin 4 Aralık 1922 tarihinde Refet Paşa tarafından çağrıldığı yazılmaktadır. Yapılan görüşmede bu ihbarın asılsız olduğu, Ermenilerin Türkiye'ye bağlı olduğu, yapılan hataların Taşnaklara ait olduğu Patrik ve yanındaki Mosdichian Hamamcıyan tarafından ifade edilmiştir. Patrik Zaven Efendi Ankara Hükûmetinin kendilerine şüpheyle baktığını ve bu durumun kendilerini sıkıntıya soktuğunu, ülkenin bir köşesinin kendileri için düzenlenmesi gerektiğini, bu yerin hükûmetin takdirinde olduğunu ve bunun için Ermenistan sınırlarının genişletilebileceği ifade edilmiştir. Bu şekilde bir toprak talebi Refet Paşa'yı kızdırmıştır. Diğer kaynakta verilen bilgiye göre, Refet Paşa kendisinden Lozan'daki Nuridingiyan başkanlığındaki Ermeni delegasyonuna bir telgraf göndererek, Türk Ermenilerini temsil etmeye yetkili tek delegasyonun İsmet Paşa delegasyonu olduğunu ifade etmesini istemiş ve O

¹⁰¹ Karacakaya, *Ermeni Meselesi*, s.409-410.

da bunu reddetmiştir.¹⁰² Daha sonra yaptığı temaslarda Refet Paşa Patriğin istifa etmesi gerektiğini ve yeni seçilecek Patriğin Ermeni Millî Meclisi'ni fesh etmesi gerektiğini ifade etmiştir. Zaven Efendi'nin bu görüşmesinden sonra Ermeni ileri gelenleri, Ermenilerin Ankara hükûmetiyle ilişkilerinin yetersiz olduğunu ve daha sıkı bir ilişkinin gerçekleştirilebilmesi için Zaven Efendi'nin bir engel teşkil ettiğini düşünmektedirler. Bunun sebebinin de Zaven Efendi'nin Osmanlı ve Ankara hükûmetinden ziyade Fransız ve İngilizlerle işbirliği içerisinde olması olarak gösterilmekteydi. 50 üyeli Ermeni Meclisi'nden oylamaya katılan 28 kişinin katılımıyla yapılan toplantıda Patriğin istifa kararı çıkmıştır. Bu durum üzerine Patrik Zaven Efendi daha Lozan görüşmeleri sürerken istifa etmeden 10 Aralık 1922 tarihinde İngiliz korumasında İstanbul'dan firar etmiştir. Varna'ya ulaştığında bu defa Lozan'daki Ermeni heyetiyle görüşmeler yaparak etkinliğini devam ettirmek istemiştir. İstifa etmeden ayrılışını Avrupa'daki Ermeni Millî Temsil Heyeti'ni ve İstanbul Ermeni Patrikhanesi'ni korumaya bağlamaktadır. Ancak Bulgaristan'da bulunurken İstanbul Ermeni Meclisi'nin aldığı karara istinaden 20 Mart 1923'de istifa etmek zorunda kalmış ve Lozan Antlaşması imzalanınca Bulgaristan'dan önce Kudüs'e sonra da memleketi olan 29 Şubat 1923'e Bağdat'a ulaşmış ve ölümüne kadar burada yaşamıştır.¹⁰³ Bir boğaz hastalığı nedeniyle konuşamaz hâle gelen Zaven Efendi, Bağdat'ta vefat etmiştir. Naaşı 10 Haziran 1947'de Kudüs'e nakledilerek orada toprağa verilmiştir.¹⁰⁴

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin klasik devrinin tebaayı yönetme metodu olan “millet sistemi” ni devam ettirmek için yaptığı çabalar, Tanzimat ve sonrasındaki reformlar, devletin gayrimüslim unsurlarıyla olan ilişkilerinde ciddi bir dönüşüme de işaret edecektir. Nitekim 1863 Ermeni Milleti Nizamnâmesi ile, devlet Osmanlılık şemsiyesi altında tutmaya çalıştığı Ermeni milleti içerisindeki milliyetçilik akımını ve bu akımın getirdiği ayrılıkçı hareketleri engelleyememiştir. Devletin gücünün tükendiği I. Dünya Savaşı sonrasında “Kayıp ülkenin görünen ruhu” olarak görülen Ermeni Patrikhanesi ve Patrik Zaven Efendi Anadolu'nun doğusu ile Karadeniz ve Akdeniz'de önemli limanları da içine alacak “Büyük Ermenistan” kurulması için büyük çaba sarf etmiştir. Zaven Efendi hem 1915 tehcirinde hem de savaş sonrasında Patriklik görevinde bulunmuştur. 1863 Nizamnâmesi'nin ortaya koyduğu yapının da bir sonucu olarak ruhanî kimliğinin yanı sıra Ermeni milliyetçiliğinin bir odak

¹⁰² Salâhi Sonyel, *Minorities and The Destruction of The Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1993, s.427.

¹⁰³ Yeghiayan, s.239-241, 245, 262.

¹⁰⁴ Pamukciyan, *age.*, s. 210, Yeghiayan, *age.*, s.239, 240, 241, 245.

noktası olan Patrikhane ve Patriğin kurum ve kişi olarak Ermeni meselesi ile ilgili süreç ve olayların tam merkezinde yer almıştır. Ermeni Patriği Zaven Efendi de yeniden göreve geldiği 1918 yılının sonlarından 1922 yılının sonlarına kadar tehçire sebep olan olaylardan, I. Dünya Savaşı sonrasında yeniden dönüşün organizasyonu, yetimlerin korunması, Ermeni birliğinin kurulması, “Büyük Ermenistan’ın kurulması ve olabildiğince geniş tutulacak sınırlarının denize de çıkışını sağlayabilmek için Rum-Yunanlılar, İngiltere, Fransa ve İtalya ile işbirliğinin sağlanması, Ermeni komitacılığının desteklenmesine kadar birçok faaliyeti yürütmüştür. Bunları yaparken artık yok saydığı Osmanlı Hükûmeti ile ancak yürüttüğü faaliyetlere destek olduğu oranda temas sağlarken yönünü tamamen Ermeni Cumhuriyeti, İngiltere, Amerika ve Fransa’ya dönmüştür. Yurt içi ve yurt dışında yürüttüğü faaliyetler sonucunda hedeflerine bir adım kala devreye giren Millî Mücadele’nin ortaya koyduğu başarıyla çabaları sonuçsuz kalmış ve yurt dışına kaçmak zorunda kalmıştır.

Kaynaklar

- AKÇA, Bayram (2006) 1915 Ermeni Tehciri ve Mondros Mütarekesi’nden Sonra Kurulan Osmanlı Hükümetleri’nin Olaya Bakışı, İdris BAL, Mustafa ÇUFALI (Ed.), *Dünden Bugüne Türk Ermeni İlişkileri*, Lalezar Kitabevi, Ankara, 441-450.
- AKGÜL, Suat (2001) *Rusya’nın Doğu Anadolu Politikası*, Ankara.
- AKŞİN, Sina (1998) *İstanbul Hükümetleri ve Millî Mücadele*, Cilt 1, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara.
- ATA, Feridun (2005) *İşgal İstanbul’unda Tehcir Yargulamaları*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- BAKAR, Bülent (2007) Malların İadesi, *Türk-Ermeni İhtilâfi Makaleler*, Hikmet ÖZDEMİR (Ed.), TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi* [BOA, İstanbul]
Hariçye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı-Dosya Emanteri [BOA HR. SYS], 2543-10/26 15/16 Ocak 1920.
- BİLDİRİCİ, Yusuf Ziya (1999) *Adana Ermenilerinin Yaptığı Katliamlar ve Fransız Ermeni İlişkileri*, KÖK Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Vakfı Yayınları (KÖKSAV), Ankara.
- GÖL, Hacer (2009) Hürriyet ve İtilâf Fırkası’nın Program ve Politikasında Ermeniler, *Osmanlı Siyasal ve Sosyal Hayatında Ermeniler*, İbrahim ERDAL, Ahmet KARACAĞAVUŞ (Ed.), IQ Yayınları, Ankara, 159-184.
- GÜLER, Ali (1995) *Yakın Tarihimizde Pontus Meselesi ve Rum-Yunan Terör Örgütleri*, Rizeliler Kültür ve Dayanışma Derneği Yayınları, Ankara.
- GÜLER, Ali, AKGÜL Suat (1993) *Sorun Olan Ermeniler*, Berikan Yayınları, Ankara.
- GÜNAYDIN, Adem (2007) *The Return and Resettlement of the Relocated Armenians (1918-1920)*, Yüksek Lisans Tezi, Ortadoğu Teknik Üniversitesi, Ankara.
- İLTER, Erdal (1996) *Ermeni Kilisesi ve Terör*, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara.
- KARACAKAYA, Recep (2005) *Ermeni Meselesi (Kronoloji ve Kaynakça)*, Gökkuşbe Yayınları, İstanbul.

- KARACAKAYA, Recep (2005) *Türk Kamuoyu ve Ermeni Meselesi (1908-1923)*, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, İstanbul.
- KARAYAKA, Ali (2001) *Harbord ve King-Crane Heyetleri*, Başkent Klişe ve Matbaacılık, Ankara.
- KILIC, Davut (2001) Rusya'nın Doğu Anadolu Siyasetinde Eçmiyazın Kilisesinin Rolü (1828-1915), *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2 (Haziran-Temmuz-Ağustos), Ankara, 49-64.
- KILIC, Davut (2009) *Tarihden Günümüze İstanbul Ermeni Patrikhanesi*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- LÜTEM, Ömer E. (2006) 1919 Paris Barış Konferansında Ermeni Talepleri, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 22, Yaz.
- Meclis-i Mebusân Zabıt Ceridesi*, Cilt 1, Devre: 3, İçtima Senesi: 5.
- ÖKE, Mîm Kemal (1996) *Ermeni Sorunu, Uluslar Arası Boyutlarıyla Anadolu-Kafkasya Ekseninde*, İz Yayıncılık, İstanbul.
- OLCAY, Osman (1981) *Sèvres Andlaşması'na Doğru (Çeşitli Konferans ve Toplantuların Tutanakları ve Bunlara Ait Belgeler)*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915-1920)* (1994) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 14, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1841-1898) I* (2006) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 78, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1899-1906) II* (2006) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 79, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- Osmanlı Belgelerinde Ermeni-Rus İlişkileri (1907-1921) III* (2006) T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayın Nu. 80, Başbakanlık Basımevi, Ankara.
- ÖKSÜZ, Hikmet, OKUR, Mehmet (2006) Milli Mücadele Yıllarında Ermeni Sorunu ve Ermenilerin Avrupa'daki Faaliyetleri, *Türk Yurdu*, Cilt 26, Sayı 226 (Haziran), 99-104.
- PAMUKÇİYAN, Kevork (2003) *Biyografileriyle Ermeniler, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar IV*, Aras Yayıncılık, İstanbul.
- SARIHAN, Zeki (1996) *Kurtuluş Savaşı Günlüğü IV*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SARINAY, Yusuf (1995) Pontus Meselesi ve Yunanistan'ın Politikası, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XI, Sayı 31 (Haziran), 107-145.
- SERTÇELİK, Seyit (2009) *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorununun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*, TBMM Yayınları, Ankara.
- SONYEL, Salâhi R. (1977) Tehcir ve Kırım Konusunda Ermeni Propagandası Hıristiyanlık Dünyasını Nasıl Aldattı, *Belleten*, Cilt XLI, Sayı 161 (Ocak).
- SONYEL, Salâhi R. (1993) *Minorities and The Destruction of the Ottoman Empire*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- SÜKAN, Yavuz Bige (2003) Kurtuluş Savaşı Sırasında Kurulması Düşünölen Rum-Ermeni Konfederasyonu, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt XIX, Sayı 55 (Mart).
- SÜSLÜ, Azmi (1990) *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Ankara.
- ŞİMSİR, Bilal (1985) *Malta Sürgünleri*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- TANSEL, Selahattin (1991) *Mondros'tan Mudanya'ya Kadar*, Cilt II, Milli Eğitim Bakanlığı, İstanbul.
- TÜRKMEN, Zekeriya (2000) İşgal Yıllarında İstanbul'daki Uygulamalar: Mütareke Döneminde Ermeniler Tarafından Türk Çocuklarının Kaçırılması ve Hıristiyanlaştırılması, *KÖK Araştırmalar*, Cilt II, Sayı 2 (Güz).
- URAS, Esat (1987) *Tarichte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul.
- Zaven DER YEGHAIYAN (2002) *My Patriarchal Memoirs: Zaven Der Yeghiayan Armenian Patriarch of Constantinople, 1913-1922*, Vatche GHAZARIAN (Ed.), Tr. Ared MISIRLIYAN Mayreni Publishing, Barrington.